

Osmania University Library
Call No ...M.8.3.1. B.17.B .....
Name of Book ...नेषीचा भाव.....
Name of Author ...बोरीस.....

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192900

UNIVERSAL
LIBRARY

वि. वि. बोकील

बेबीचा भाऊ

(१५३)

कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन ११

११, १९४४

नोव्हेंबर १९४१]

[किंमत १-१०-०

प्रकाशक : अ. आ कुलकर्णी

कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन

४९६ सदाशिव, टिळक रोड, पुणे २

या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाचे, अनुवादाचे,

उतारे धेण्याचे वगैरे सर्व हक्क

रा. वि. वि. बोकील

याच्याकडे आहेत.

मुद्रक

स रा. सरदेसाई, बी ए., एल्एल्.बी.,

नवीन समर्थ विद्यालयाचा 'समर्थ भारत' छापखाना,

४१ बुधवार, पुणे २

+ + + ७७ ५ +

कुळाच्या जन्मरिद्ध मोटेपणाचे युग संपून कर्तबगारीच्या व बुद्धि-सामर्थ्याच्या मापाने मोटेपणा मोजण्याचे नवे युग उदय पावल्याखेरीज आपल्या समाजाला भाग्याचे दिवस दिसावयाचे नाहीत, ही प्रस्तुत नाटकार्ताल मध्यवर्ती कल्पना आहे. या कल्पनेच्या आविष्करणाला सोईचे म्हणून एका काल्पनिक संस्थानाचे वातावरण पार्श्वभूमी-दाखल घेतले आहे.

+ + + ७७ + +

लवकरच बाहेर पडेल !!

प्रो. ना. सी. फडके,

एम्. ए. कृत

आजचे तरुण स्त्रीपुरुष

व

त्यांजपुढील प्रश्न

बदललेल्या परिस्थितीमुळे उत्पन्न झालेल्या
व तरुण स्त्रीपुरुषांस पदोपदी बुचकळ्यांत
पाडणाऱ्या अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांवर प्रकाश
पाडणारे नवीन विचाराचे पुस्तक

किं. १२ आणे

प्रकाशक—

किलोस्कर मासिक

किलोस्करवाडी

युगान्तर

अंक पहिला

प्रवेश १ ला

पद (यमन, एकताल)

जनमानसमंदिरात । विलसो रुचिरा प्रशान्त ।
मति स्वयंप्रकाशवती । मंगला, युगान्तरांत ॥ ध्रु० ॥
कुलसाधित वैभवांत । न दिसो महती कुणास ।
धृति, सेवा, कृति गुणांही । लाभो प्रभुता जनांत ॥ १ ॥

[तात्यासाहेब सरदाराच्या वाड्यातील एका प्रशस्त व मुशोभित दाल-
नात कान्ता आणि तारा पूर्वोक्त पद म्हणत बसलेल्या आहेत. दोन
वेळा पद म्हणून झाल्यावर त्या थाबतात]

कान्ता०—तारे, कितीदाही म्हटल हे पद तरी पुरेसंच वाटत नाहीं.
एक प्रकारची अवीट गोडी उत्पन्न झाली आहे या पदात, नाहीं ?

तारा०—रविकान्ताची उघड स्तुति करायला तुला लाज वाटते,
म्हणून त्यानी रचलेल्या या पदाची स्तुति करून घेते आहेस वाटत ?

कान्ता०—तुझ आपल काही तरीच. पदात सगळे शब्द चागले पडले
आहेत, अन् प्रत्येक चरणात एक प्रकारचा गोड नाद आला आहे अस
तुला नाहीं वाटत ?

तारा०—मी नाही कुठ म्हणते आहे ? पण पद करणाऱ्याचा नाद
लागलेला अस् म्हणजे मग त्याच्या चरणाच्या नादात मन जास्तच

गुतायला लागत येवढच माझ म्हणण !—इन्श, अशी चिडतेस काय ? पुन्हा म्हणू आपण पद. एक दोन ठिकाणच्या ताना माझ्या गळ्यात अजून नीटशा बसल्या नाहीत ह, म्हण

कान्ता०—नको. वाईट आहे ते पद.

तारा०—रागावलीस वाटत ! बर वाई, पद उत्तम आहे, सुंदर आहे, गोड आहे ऽ ऽ लिहून देऊ का ? (दोघीही हसतात.) ह, म्हण.

[त्या पद म्हणत असताना **रविकान्त** येतो. त्याला पाहताच दोघीही पद बद करतात व उठून उभ्या राहतात कान्ता त्याच्यासाठी खुर्ची सरकवून माडते. जरा वेळाने रविकान्त कान्तेकडे पाहतो व बोलू लागतो]

रविकान्त—हे काय ? गाण का बद केल ? माझ्या संगतीन सगी-ताला बाध येत असेल तर मी जातो आपला !

तारा०—अस नाही काही—

रवि०—मग म्हणा तर.

तारा०—कान्ता एकटीच म्हणेल. मला अजून नीटस जमत नाही

रवि०—बरं. तस का होईना.

[असे म्हणून तो कान्तेकडे पाहून हसतो. कान्ताही त्याच्याकडे पाहून हसते व पद सुरू करते]

कान्ता०—(पद पुरे झाल्यावर रविकान्ताकडे पाहून) मी काही तस शिकले नाही. उगीच नाद आहे म्हणून म्हणायच इतकच.

तारा०—हा आपला हिचा विनय हो !

रवि०—विनय खराच ! आणि खर म्हणाल तर आत्ता पद ऐकताना मला दुहेरी आनंद होत होता. एक याच्या कठमाधुर्याचा आनंद, आणि दुसरा, माझ वेडवाकड पद याच्या स्वरसौंदर्यानं नटल या कल्पनेचा आनंद. आपल मूल शेजारच्या एखाद्या सपन्न स्त्रीकडे गैतुकान नटवलेलं पाहून गरीब आईला जे सुख होत असेल ते मला झाल.

कान्ता०—छे ! ही भलतीच प्रशंसा झाली.

रवि०—भलतीच कशी ?—खरोखर, स्त्रीकटातले असे मधुर आलाप जर आपल्या समाजात घरोघर ऐकू येऊ लागले तर गायनकलेला ऊर्जिता-वस्था यायला वेळ लागायचा नाही

तारा०—आणि केवळ समाजाच्या खोट्या सभ्यतेच्या कल्पनेवर पोसले जाणारे पुरुष गवई गर्वगलित होऊन गप्प बसतील !

कान्ता०—आमच्या तारेला आपला जिथ तिथ गर्व दिसत असतो, अन् गर्वहरण सुचत असत लहानपणापासून हिचा हा स्वभाव. श्रीमतीच्या किंवा अधिकाराच्या गर्वाने फुगलेले माणूस हिला दिसल की कृतीन किंवा एखाद्या शब्दाने तरी त्याला दुखवण्याखेरीज हिला चैन पडायच नाही !

तारा०—अग, सत्तेचा दुरुपयोग दिसल्याबरोबर त्याविरुद्ध उठणारी माझ्यासारखी माणस आहेत म्हणूनच जगाच पाऊल पुढे पडत आहे. इतकच नव्हे, विद्वानपेक्षा असल्या माणसाचीच जगाला आज अधिक गरज आहे. लाब कशाला ? रविकान्ताचीच गोष्ट पहा. क्षयरोगाचा प्रतिबध होईल अशी टोचून घ्यायची लम त्यानी शोधून काढली आहे, अन् ती विलायतच्या शास्त्रज्ञाकडे पाठविली आहे ती मान्य झाली तर त्याना लाखो रुपयाच बक्षीस मिळेल अन् ते अलौकिक शास्त्रशोधक ठरतील. पण या आनंदपूरच्या सान्या प्रजेला ते प्रिय आहेत ते त्याच्या या विद्वत्तेपेक्षा त्याच्या स्वार्थत्यागासाठीच.

रवि०—वा ! हे काही तरीच बोलण माझ्या हातून लोककल्याणासाठी थोडाफार स्वार्थत्याग घडावा अशी माझी हौस आहे हे खर, पण प्रत्यक्ष म्हटल तर माझ्या हातून अजून काहीच घडलेल नाही

कान्ता०—आम्हणूकाला स्वतःला आपल्या मोहोराचा सुगंध कधी येत नाही पण लोक तो नाही कसा म्हणतील ? शेजारच्या सुमतिपूर सस्थानच्या अधिपतीनी तुमची योग्यता ओळखून तुम्हाला आपली दिवाणगिरी देऊ न्हेली, त्या वेळी तुम्ही जे उत्तर दिलत ते लोकांच्या स्मरणातून जाण शक्य नाही. पैसा व अधिकार चाळून आला असता तो दूर लोटून, मला दुसऱ्या सस्थानची गादी मिळाली तरी नका, आनंदपूर ही माझी

जन्मभूमि आहे, तिची सेवा करण्यातच मला अधिक धन्यता वाटेल असें उत्तर देण निःसीम स्वार्थत्यागावाचून होत नाही.

तारा०—आनदपुरात तुमची सारी इस्टेट विनाकारण जप्त करण्यात आली, तरी न डगमगता लोकसेवा तुम्ही चान्द्र ठेवलीत, अन् आता ही दारूबंदीची नवी चळवळ सुरू केलीत—या गोष्टी अलौकिक धैर्यावाचून होणाऱ्या नाहीत.

रवि०—माझ्या धैर्याची गोष्ट असो. पण तुम्ही ज्या सहानुभूतीन बोलत आहात ती पाहून तुम्हाला एक विनति करायचा धीर मात्र मला येत आहे. ती विनति करण्यासाठीच वास्तविक मी असा अनपेक्षित आलो, पण (कान्तेकडे पाहून) तुमच्या गाण्यात त्याचा मला विसरच पडला. विचारू का एक गोष्ट ?

कान्ता०—ह.

रवि०—आमच्या चळवळीच्या मार्गातल्या अडचणी तुम्हाला माहीतच आहेत सस्थानचे मालक स्वतः हजर असते अन् कारभारात लक्ष घालीत असते तर जी काय सुधारणा हवी ती सरळ त्याच्याजवळ हट्टान मागण एक वेळ लोकाना सोप वाटल असत. पण दुर्दैव अस की आमचे महाराज वर्षातले अकरा महिने विलायतच्या हवेत घालवतात, आणि येतात ते बहुतेक परत जायच तिकीट काढण्यापुरतीच त्यांना फुरसत असते.

तारा०—त्याच येण म्हणजे वर्षातून एकदा येणारी सक्रान्तच

रवि०—निदान त्यांच्या या विलायतच्या पोकामुळ नानासाहेबासारख्या जुलमी सर्वाधिकार्याची सक्रान्त लोकांच्या डोक्यावर बसली आहे खरी

कान्ता०—युवराज अत्यंत न्यायप्रिय आणि कर्तव्यगार आहेत, तेव्हा त्यांच्या कारकीर्दीत हे जुन युग खचित सपेल येवढी लोकाना आशेला जागा आहे हे तरी भाग्यच म्हणायच.

रवि०—पण त्या भाग्यावर समाधान मानून आज नानासाहेबांनी चालविलेली बेलगामी अरेरावी का सहन करायची ? युवराज बुद्धिमान अन् न्यायदक्ष आहेत हे खर. पण आज राजकुमार कॉलेजात अभ्यास

करण्यापलीकडे त्याच्या हातीं काय आहे ? नानासाहेबाना आज कोणी पुसता सवरता नाही. त्याच्या जुलमाविरुद्ध त्याच्याकडेच दाद मागण्याची पाळी आली आहे अशा वेळी लोकांचा पक्ष जितका सबळ होईल तितकी यशाची आशा अधिक. आणि याचसाठी तुमची मदत मला मागायची आहे.

कान्ता०—ती कोणती ?

रवि०—आमच्या या चळवळीला स्त्रियांचाही पाठिंबा पाहिजे, अन् आनंदपूरच्या स्त्रियांचा पुढाकार तुम्ही दोघीनी घ्यायला पाहिजे. आजच पहा दारूबंदीची मुद्दाराणा सारी प्रजा एकमुद्दान मागत आहे हे दाखविण्यासाठी आमची मोठी जाहीर सभा व्हायची आहे (खिडकीकडे बोट दाखवून) ती पाहिलीत कशी गर्दी लोटली आहे ! पण त्या सभेपासून हाकेच्या अतरावर आपल्या दिवाणखान्यात बसण्याऐवजी तुम्ही आमच्या सभेला आलात—भाषणविषय काही नको, नुसत्या येऊन बसलात तरी केवढे कार्य होईल हीच विनंति करण्यासाठी सभेला जाता जाता मी मुद्दाम आत शिरले येता सभेला ? [कान्ता विचार करित खाली दृष्टि लावून बसते, व काही वेळ कोणीच काही बोलत नाही.]—काय ?

कान्ता०—आजच नको विचार करून काय ते मी ठरवीन अन् सागेन.

रवि०—बर, काही हरकत नाही

तारा०—अहो, हरकत नाही काय ? हिच्या या विचाराच्या तड्डाला तुम्ही मुभा दिलीत की सपलच ते एकदा अडल म्हणजे पुढे सरण कठीण. जुनी कारकीर्द संपून युवराज गादीवर आले तरी हिचा विचार सपेल की नाही शका आहे

कान्ता०—आमची तारा बोलण्यात काय किंवा वागण्यात काय, एकदम कळस गाठणारी आहे

तारा०—म्हणूनच मावशीच्या मनाविरुद्ध तू काही केलस की तारेची मावसबहीणच नव्हे तर सख्खी बहीण शोभतेस अस ती तुला म्हणते.

रवि०—आमची आई नेहमी कौतुकान म्हणते ते काही खोट नाही, की तुम्हा मावसबहिणीच्या जोडीसारखी जोडी पाहू जाता मिळायची नाही.

सौंदर्य, शिक्षण, बुद्धिमत्ता, प्रत्येक बाबतीत तुम्हा दोर्घाना एकमेकीचीच उपमा साजते.

तारा०—पण आमची अशी जोडी ठरविणाऱ्याच्या लक्षात रहात नाही, की आमच्यात घराण्याच्या बाबतीत मोठा फरक आहे ना. मी आपली एक सामान्य आईबापाची पोरकी मुलगी. कान्तेच्या घरी तिच्याच बरोबर वाढले खरी, पण माझी तिची लोकानी बरोबरी लावलेली तिला नाही रुचायची हो !

पद (माड, धुमाळी)

सुखद नाहीं विफल तुलना ही । वावुगी ॥ ध्रु० ॥

थोरकुलांतिल धनिक-सुतेरी । तुल्य कशी दुहिता अभागी ॥१॥

किती झाल तरी कान्ता पहिल्या प्रतीच्या एका सरदाराची एकुलती एक मुलगी. इतर हजार बाबतीत कोणी आमची तुलना केली तरी चालेल, पण कुळाच्या बाबतीत तुलना झाली तर कान्तेला रुचायची नाही ह !

कान्ता०—तारे, थट्टेला जरा मर्यादा असू दे. तू माझी अशी थट्टा करावीस हे तुला बर दिसत ? माझी मनस्थिति तुला माहीत नाही का ? (रविकान्ताकडे पाहून) आमच्या सरदारी कुळाचा मला अभिमान वाटावा अशी एक तरी गोष्ट आमच्या घरात आहे का ? आमच्या पूर्वजानी पराक्रम गाजविले म्हणून आमच कुल मोठ म्हणायच. आज आमच्या कुळाची लोकातली कीर्ति ऐकली तर फुटक्या भाड्याच्या बंदसुराहून कर्णकटु वाटते. हे विचार मनात आले की वाटत, हा वाडा सोडून लाव कुठ तरी जाव !

तारा०—जाणार आहेस हो, जाणार आहेस ! लवकरच जाणार आहेस ! पण असल्याच दुसऱ्या एका वाड्यात जाऊन पडणार आहेस येवढच काय ते.

रवि०—(आश्चर्याने) म्हणजे ?

तारा०—तुमच्या नाहीं आल लक्षात ?

रवि०—नाहीं. मी नाहीं समजलो.

तारा०—तुम्हाला माहीत नाही तर—?

रवि०—काय ते—?

तारा०—पहिल्या प्रतीचे सरदार, श्रीमताचे आप्त, सध्याचे सर्वाधिकारी नानासाहेब याच्याशी आमच्या कान्तेच—

कान्ता०—(कपाळाला आठ्या घालून तारेकडे पहात) हं—तारे ! मी नाही अ !—चूप बैस !

रवि०—म्हणजे ?—याच खरच का लग्न ठरलेल आहे ?

तारा०—ठरलच नाही तर काय ? तात्यासाहेबांनी किती तरी वेळा ही गोष्ट मावशीजवळ बोलून दाखविली आहे आता लवकरच साखरपुडा होऊन वाड्निश्चयसुद्धा होईल

रवि०—(स्वगत) किती खिन्नता उत्पन्न करणारी बातमी सांगितली हिन !—पण आपली खिन्नता कान्तेच्या ध्यानात येऊ देता कामा नये. प्रेम विफल झाल्याच दुःख असह्य तर खरच पण विफल होण्यासारख वेड प्रेम आपण केल हे दुसऱ्याला कळल्याच दुःखच प्रेमी माणसाला अधिक असह्य होत असत ! (उसना उल्हास आणून तारेकडे पहात) तुमची ही बातमी ऐकून मला किती आनंद झाला म्हणून सागू !

पद (कल्याण—सारंग, त्रिताल)

सुखकारिणी ही वार्ता । बहु मोद मजला देइ मना ।

अतिसुभग होइ घटना ती जी सुखवी सकलांसी ॥ ध्रु० ॥

कुलकीर्तिभाग्यें तुल्य जनांचे । सुविवाह होती शुभकारि ॥ १ ॥

[दासी प्रवेश करते]

दासी—आईसाहेब देवदर्शनाला जायला निघत आहेत, आपण येणार ना, म्हणून विचारल आहे.

कान्ता०—आईला म्हाणाव आज आम्ही दोघी नाही येत. हें बघ, अस साग—(वि. कान्ताकडे पाहून हसते व लगेच काही विचार मनात येऊन जागेवरून अर्धवट उठू लागते.) पण नको. मीच येते अन् आईला सागते.

तारा०—नको, नको. मी जाऊन सागते मावशीला की रविकान्ता आले आहेत, आम्ही बोलत बसतो म्हणून तू बस बस की

[दासी व तारा जातात.]

[रविकान्त व कान्ता काही वेळ स्तब्ध राहतात कान्ता टेबलावरची एक फोटोक्रेम नीट उभी करण्याचे निमित्त करते, व रविकान्त शेजारच्या तिपाईंवरचे एक सचित्र मासिक उगीचच चाळतो.]

रवि०—(स्वगत) नानामाहेवाशी लग्न ठरल्याबद्दल हिला खरोखरच आनंद होत असेल का ? वस्तूच्या पोटातले पदार्थ दाखविणाऱ्या 'क्ष' किरणाप्रमाणे माणसाच्या पोटातले विचार उघड करणारे 'ज' किरण शास्त्रज्ञानी का शोधून काढले नाहीत ?

कान्ता०—(स्वगत) माझ्या लग्नाची बातमी ऐकून हे वरकाती दाखवताहेत तितका आनंद याना खरोखरच झाला असेल का ? या शास्त्रज्ञाचे चेहरे याच्या शोधाहूनती गूढ असतात !

रवि०—बोलत का नाही ?

कान्ता०—विचार करीत होते

रवि०—कसला ?

कान्ता०—आज माझ अभिनदन लोकानी चालवले आहे उलट अभिनदन करायची संधि मला केव्हा मिळेल असा विचार करीत होते

रवि०—त्या संधीची आशा न ठेवण बर.

कान्ता०—म्हणजे ? आजन्म अविवाहित रहायचा विचार आहे की काय ? (जरा थाबून) बाकी, विद्वान व कीर्तिमान पुरुषाना रूपगुणानी अनुरूप वधू मिळण कठीण असत, अन् त्या दृष्टीन त्याचं मन विवाहाविषयी विशेष उत्सुक नसले तर त्यात नवल नाही.

रवि०—(स्वगत) कान्ते, दु.खावर डागण्या का देतेस ?

कान्ता०—मात्र विद्येन अन् कीर्तीन अलंकृत पुरुषासाठी शेकडो तरुणी मनात झुरत असतात. ते पुरुष जर आपली पांजरी सोडून जरा खाली येतील, तर त्या तरुणीपैकी एकीचे तरी मनोरथ पूर्ण होऊन बिचारी धन्य होईल.

• रवि०—पण आसरेसारखी सुदर, सरस्वतीसारखी विद्यावती अन् इद्र-कन्येसारखी उच्च कुलातली अशी ण्वादी तरुणी असेल—

कान्ता०—अशी तरुणी कल्पित काव्यातच असायची असल्या तरुणीच्या खोऱ्या सकेतावर कवीनी उगीच जगाला मुलवीत ठेवले आहे

पद (भूप, झपताल)

भावना—लालना योजिलें कवीनी । अज्ञशा जनां घातली
विमोहिनी ॥ ध्रु० ॥ पाहिली न नयनानी या जर्गी रमणी
कोणी । चंद्रवदन, कुंदरदन, कमलनयन मोही । ऐशी सुगुण-
खाणी ॥ १ ॥

मला असली तरुणी प्रत्यक्ष व्यवहागत कवीच दिसली नाही

रवि०—रोज दिमत असेल दुसऱ्याची अत करण खेचणारे ते सुदर केशपाश रचण्यासाठी आरगाममोर बसलात की तिची तुमची रोज सकाळीं हसतमुख भेट नाही होत ?

पद (काफी, त्रिताल)

ललना दिसे सुप्रभाती । नयनां तुझ्या दर्पणांती । अलकां-
चिया पाशा धरिता मृदू त्या हाती ॥ ध्रु० ॥ हंसतमुखी ती
सन्मुख राही । लाजुनि वाटे पाही ॥ १ ॥

कान्ता०—वा ! चागले काव्य झाले मला वाटत स्त्रियांच्या अगी आपल्या रूपाविषयी अहंकार शिरतो तो पुरुषांच्या असल्या खोऱ्या स्तुतीमुळेच.

रवि०—पण ती स्तुति करायच सौख्यही आम्हाला यापुढे दुर्मिळ होणार. तुमचे लग्न झाल्यावर तुमचे दर्शन तरी कुठले घडायला ? श्रीमंत अन् गरीब यांचा स्नेह कमलपत्रावरच्या स्नेहविदूसारखा. तुमच्या स्नेहाचे सौख्य इतके दिवसे घेतले. आले हेच माझे भाग्य. गरिबाची आठवण ठेवा म्हणजे झाले. (जरा वेळ थांबून) हे काय ? एकदम गप्प का झालात ! माझ्या बोलण्यात काही चूक झाली की काय ?—

कान्ता०—(उपरोधिक स्वराने) चूक कशी होईल ? असामान्य शास्त्रीय शोधक म्हणून ज्याची कीर्ति व्हायची ती माणस कधी चुकीचा शब्द बोलतील का ? अन् त्याच बोलण एखादे वेळी चुकल तरी त्याना दोष द्यायच्या ऐवजी आपली अपेक्षा चुकली म्हणून ऐकणारानच आपल्या पदरी दोष घ्यायला नको का ?

रवि०—हे काय म्हणताहा ?—मला काहीच समजत नाही—

कान्ता०—न समजण साहजिक आहे माणसाला मोठ्या गहन शास्त्रीय गोष्टी समजायला लागल्या, की लहानसहान साऱ्या गोष्टी समजेनाशा होतात. शास्त्रीय शोधात निमग्न राहून सदा गूढ गोष्टीचा अभ्यास करायची सवय झाली की माणसाला जवळच्या उघड गोष्टी दिसल्या नाहीत तर काही आश्चर्य नाही हा आधळेपणा साहजिकच आहे मला माझ्या स्वतःचा राग येतो तो येवढ्याचसाठी की ही आधळेपणाची कला मला साधली नाही !

रवि०—(स्वगत) ही अस उपरोधिक का बर बोलत आहे ? माझ्या मनातली मधुर शका खरी असेल ? असेल तर हिच हे उपरोधिक बोलण गोडच वाटेल ज्वराची बाधा झालेल्या माणसाला साखर कडू लागते, पण प्रणय-ज्वराची बाधा झालेल्या माणसाला प्रियस्त्रीचे उपरोधिक कडू बोल साखरे-हून गोड लागतात. आता जिवाला सशयात टेवण्यापेक्षा उघड बोललेल काय वाईट ! (उघड) कान्ते,

[तो पुढे बोलणार इतक्यात चळवळींतील त्याचे मदतनीस विश्वास-राव घाबऱ्या घाबऱ्या प्रवेश करतात]

विश्वास०—रविकान्त, चला लवकर किती शोधल तुम्हाला, चला चला. भलतच सकट आल. जाहीर सभेला सारा घटकाभराचा अवकाश. लोकाची कोण गर्दी उसळलेली आणि अशा वेळी नानासाहेबाच्या सहीचा सभावदीचा हुकूम येऊन धडकला आहे. चला, तुम्ही ताबडतोब चला.

रवि०—(स्वगत) मनातली शका मनातच राहिली. का'त ओठाला लागला तरी पेला पोटात जायला हजार विघ्न असतात, त्याप्रमाण प्रेमाचे बोल ओठावर आले तरी बाहेर पडण सोप नाही हेच खर.

विश्वास०—रविकान्त, चला लवकर. आम्ही सगळे घाबरून गेलो आहोत.

रवि०—विश्वासराव, घाबरायला काय झाल ? सभाबंदीचा हुकूम सुटला येवढेच ना मी तर मुळी तो हुकूम घेऊन सरळ नानासाहेबाकडेच जातो, अन् त्यांना विचारतो की असल्या हुकुमान ते कोणाच हित साधणार आहेत अगदी घाबरू नका

विश्वास०—आपली सभा बंद केली आहे इतकच नाही, तर तुमच्यावरही वांगट निघणार अशी बातमी उटली आहे

रवि०—मग ? त्यात तरी घाबरण्यासारखे काय आहे ? मला पकडतील येवढेच ना ? तस झाल तर आपली ही दारूबंदीची चळवळ थडावण्याऐवजी अधिक जोरावेळ शान्त रहा येतोच मी (कान्तेकडे पाहून) जाऊ ? अस एकदम जाण बर दिसत नाही पण जायलाच पाहिजे. रागावू नका (हसून) अ ?—तारावाईना सागा गेलो म्हणून. चला विश्वासराव.

[विश्वासरावाबरोबर जातो.]

कान्ता०—याना म्हणाव सरदार ! अगीकृत कार्यासाठीं जे आत्मसुख सोडतात तेच स्वरे सरदार नाही तर आमचे तात्या, अन् ते नानासाहेब असले आडनावाचे सरदार आहेतच रविकान्त, आता मात्र तुम्ही मला पुरती आपलीशी केलीत !

पद (भीमपलास, तिताल)

हृदयांत पूर्ण ठसली, मनें वरिली,
बरवी मूर्ति, प्रणयपाशि दृढ बाधिलि साची ॥ ध्रु० ॥
गुणविलास नव भुलवी भारी ।
मनमंदिर मम नटलें आजी ।
रमली सेवनि चरणी दासी ॥ १ ॥

[तारा प्रवेश करते]

तारा०—(इकडे तिकडे पाहून आश्चर्याने) हे काय ! रविकान्ते कुठ गेले !

कान्ता०—त्याच्या सभेवर मनाईहुकूम निघाल्याची बातमी आल्या मुळ ते तातडीन तिकटे गेले.

तारा०—खर ?

कान्ता०—त्यानाही पकटणार अशी बातमी आहे म्हणे

तारा०—तरी ते टगमगायचे नाहीत रविकान्त म्हणजे काही तुझे नानासाहेब नाहीत ते नावान नसून दिलान मरदार आहेत

कान्ता०—तारे, तू मला अस लावून का वर बोलतेस ? माझ प्रेम कोणावर आहे हे तुला माहित नाही का ? पण त्याच प्रेम माझ्यावर असेल की नाही या शकेन माझा जीव घाबरा होतो

तारा०—तुला डोळे नसले तरी मला आहेत रविकान्ताच तुझ्या-वरच प्रेम आहे तू नव्या युगातली धीट मुलगी खरोखरच असशील तर नानासाहेबाशी मला लग्न करायच नाही अम तात्यांना सागायला आता भिऊ नकोस

कान्ता०—पण यात मला तुझ साहाय्य हव

तारा०—त्याबद्दल तुला शका कशी वाटते ?

कान्ता०—तुझ्या या बोलण्यान माझ्या मनाला केवढा धीर आला !

पद (पहाडी माड, केरवा)

बोल तुझे गोड असले जीव रंजवी, सखे ॥ ध्रु० ॥

प्रणयी मनाची चिंता सारी ती निमाली,

हृदयास धीर आला, आस तोपली, खरी ॥ १ ॥

[आत जाऊ लागतात.]

(पडदा)

प्रवेश २ रा

[नानासाहेब सरदाराच्या वाड्यातल्या बग्गीच्याचा एक भाग तब्योश गळ्यात अडकविलेला पंचम इकडे तिकडे पहात प्रवेश करतो.]

पंचम—छे ! इकडेसुद्धा ही दिसत नाही !—का हिला शोधताना मीच कुठ सरगम घोकण्यात गुगलो अन तेवढ्यात ही माझ्या पुढन निघून गेली ! ही कोकिला या सर्वाधिकाऱ्याच्या घरच्या विठ्ठलपत कारकुनाच्या पोटी यायच्याऐवजी आमच्या तात्यासाहेब सरदाराच्या एखाद्या कारकुनाच्या पोटी का नाही आली ? म्हणजे माझ प्रेमाराधन वाड्याच्या मर्यादेत साधून मला मर्यादशील म्हणवून घेता नसत आल ? खरोखर, एग्याद्या वादशाच्या बेगमेवर प्रेम करण सोप, पण कोकिलेसारख्या मुलीवर माझ्यासारख्या एका आश्रित गवयान प्रेम करण महा कठीण वादशाचाची बेगम काय, प्रियकराशी टितगुज करायला केव्हाही रिकामीच ! उलट, कोकिलेसारखी प्रिया आर्धा हजार काम वाटेला लावील तेव्हा अशा आडवाटेला आमच्या कामाच्या वाट्याला यायची ! आणि त्यातून मला वाटत प्रेमाचा धर्मच असा आहे की एग्यादी वस्तू काय किवा व्यक्ति काय, ती कितीही सुलभ असली तरी तिच्यावर प्रेम करू लागल की ती दुर्मिळ झालीच म्हणून समजा ही कोकिलाच पहा पूर्वी दिवसातून दहा वेळा तिच्या माझ्या गाठी भेटी होत पण परवा लग्नाची गोष्ट तिच्याजवळ काढताच पारध्याच्या हातून कोकिला निसटावी तशी जी निमटली ती अजून दृष्टीस पडली नाही. आता हिला शोधायची तरी कुठ ? (विचार करून) हा, हा. असच कराव पूर्वी कुणाला आपत्या भोवती गोपी गोळा कराव्याशा वाटत्या की तो आपली मुरली वाजवी, त्याप्रमाण कोकिला आकर्षून आणण्यासाठी पंचम स्वर काढावा. तिच माझ्या गाण्यावर प्रेम आहे. जवळपास असली तर माझ गाण ऐकताच इकडे येईल

पद

अजि गोकुळी मनरंग कान्हा । यमुनातीरी करि गायना ॥ ध्रु० ॥
शिणला हरी करि वेणु धरुनी । प्रिय गोकिकांची वाट बघुनिया ॥१॥

[पद सपल्यावर इकडे तिकडे पाहतो पण कोणीच दिसत नाही.]
 काय ? कोकिलेला आकर्षून घ्यायला माझा पचम स्वर असमर्थ ठरला !
 अरे अरे अरे ! काय ही सगीताची अवनति ! पूर्वी कृष्णाच्या टीचभर
 मुरलीला मुद्दून रासभर गोपी गोळा होत असत, अन् आज हा लाव
 लचक तबोरा घेऊन मी इतका कठशोष केला तरी माझ्या एफुल्ल्या पण
 गोपीची चाहूलसुद्धा माझ्या कानावर येऊ नये ! शिव शिव ! जगतीन
 पाहणाऱ्या सदारग अदारगाच्या आत्म्यानो, तुम्हाला काय यातना होत
 असतील माझी ही विटवना पाहून ! (उसासा टाकतो व डोळे मिटून
 एक सरगम घोळू लागतो)

[पडद्यात एका वाजूने “ कोकिले ! अग कोकिले ! ” अशा हाका
 ऐकू येतात व दुसऱ्या वाजूने “ आले आले ” असे कोकिलेचे उत्तर
 ऐकू येते.]

पंचम०—(दचकून) अरेच्या ! (कोकिलेच्या वाजूस पाहून) हें
 कोण ! ओऽ हो ! हा तर माझ्या जिवाच्या रागातला वादी स्वर !

[फुलानी भरलेली परडी घेऊन कोकिला प्रवेश करते व पचमाकडे
 लक्ष न देता जाऊ लागते पचम पुढे होऊन तिचा हात धरावयास जातो,
 तो त्याच्या धक्क्याने परडी कलडून सारी फुले साडतात]

कोकिला०—बाई, बाई, बाई, किती बेताल हो तुम्ही ?

पंचम०—कोकिले, जमिनीवर पडताना या नाजूक फुलाना झाल्या
 नसतील इतक्या वेदना तुझ्या बेताल या एका शब्दान मला झाल्या.
 तुला एकदाच सांगून ठेवतो की भ्रियाना आपल्या वाढत्या वयाचा उल्लेख
 जसा सहन होत नाही तसाच आम्हा गवयाना बेताल हा शब्द कधी
 सहन व्हायचा नाही माझ्या वडिलाना तालाच डोक मुळीच नव्हत. ने
 जन्मभर बेताल वागले अन् बेताल गायले पण कुणी त्यांना बेताल म्हटल
 नाही बेताळरूप धारण करून त्याचा एरा म्माचार घेतल्या वया ते गहात

जसत. ते वारले तेव्हा एक तबोरा अन् तवाखूचा बटवा याखेरीज मला घायला दुसरी कसलीच इस्टेट त्याच्याजवळ नव्हती पण दसलाखाच्या इस्टेटपेक्षा मोलाचा म्हणून जो अखेरचा उपदेश त्यानी मला केला तो हाच, की बेटा, वाटेल ते सहन कर पण वेताल हा अपशब्द सहन करू नको कोकिले, तू आपला शब्द परत घे, नाही तर—

कोकिला०—ही फुल वेचून परटीत परत टाकीत असाल तर मी आपला शब्द परत घेते पण उघड्या वाटेवर माझा असा हात धरण्यात तुमची व्यवहारशून्यता नाही का दिसली ?

पंचम०—(खाली बसून फुले गोळा करीत) हा, मला तू व्यवहार-शून्य खुशाल म्हण कोणी व्यवहारशून्य म्हटल्याच आम्हा गवयाना मुठींच दुःख वाटत नाही आमचे बाबा नेहमी म्हणत की गवयाच्या अर्गी व्यवहार न विद्या ही व्यस्त प्रमाणात असलेलीच शोभतात. होतकरू गवयाना गिरवायसारखा बाळबोध किता म्हणून आमचे बाबा ज्या खासाहेबाचा दाखला नेहमी देत असत त्यानीं तर व्यवहारशून्यतेचा कळस गाठला होना आपल्याला मुल किती आहेत हे शेवटपर्यंत त्याना कधी बिनचूक मागता आल नाही, अन् सही केली की गवयाच आयुष्य कमी होत अशी त्याची समजूत असल्यामुळ मरेपर्यंत त्यानी कधी सही केली नाही. खायला अफू, प्यायला शराव, अन् शरीर दिसायला वस्त्रहीन पण अनेक अगवस्त्रानीं अलंकृत झालेल अशा अवधूत स्थितीत त्या खासाहेबानी आयुष्य काढल म्हणे आणखी—

कोकिला०—पुरे बाई, तुमच्या या खासाहेबाच्या गप्पा मुरू झाल्या की कधी सपायच्या नाहीत ही फुल मला लवकर नेऊन दिली पाहिजेत. अगवाई, किती उशीर झाला मला ! जाते मी !

पंचम०—कोकिले, तुला हे शोभत ना ?

कोकिला०—काय, शोभायच काय ?

पंचम०—हे अस जाण

कोकिला०—अस जाण ?—म्हणजे ?—मी आपली सरळ रस्त्यान जाते आहे, त्यात काय चुकल ?

पंचम०—अग, तुझ्यासारख्या तरण्याताळ्या मुली जर यमनकल्याणी सरळ रस्त्यान जाऊ लागल्या तर व्हायच कस ? तुझ्या वयात कामरागाचे वाकडे तिकडे चढउतारच मुचायला पाहिजेत —कोकिले, परवाच्या माझ्या प्रश्नाच उत्तर तू केव्हा देणार ? उगीच किती माझा अत पाहतेस ? माझ्या हृदयातल प्रेम तुला अजून कस पटत नाही ? तुला शका असली तर माझ्या छातीशी कानोसा घे, म्हणजे मलकाजानच्या प्रेममय्ये ठेक्याचे बोल ऐकू यावे तसे प्रेमाचे बोल तुला स्पष्ट ऐक येतील.

कोकिला०—ते ऐकण्यात वेळ घालवला की कामाचा खोळवा होऊन शिष्या मात्र ऐकून घ्याव्या लागतील खऱ्या अन् तुम्ही माझा खोळवा केलात हे जर वाड्यात कळल तर तुमचीसुद्धा वरात निघाल्या-शिवाय राह्यची नाही

पंचम०—वा ! तेच तर मला पाहिजे आहे. म्हणूनच म्हणतो की तू एकदा हो म्हण की तात्यासाहेबाना विनति करून आपल्या वरातीचा असा थोट उडवून देऊ की—

कोकिला०—काय तुमच बोलण ह ? आमच्या बाबानी जर तुमच हे बोलण ऐकल तर ते बोलल्याबद्दल तुमची जीभ अन् ऐकल्याबद्दल माझे कान छोटून टाकायला ते कमी करायचे नाहीत. आमचे बाबा यजमानाचे सरकारकून आहेत कारकुनाच्या कुळावाचून ते सोयरीक जोडायचे नाहीत !

पंचम०—वेडेच आहेत विट्टलपत ! गवयाला मुलगी दिल्यान कारकुनाच्या कुळाला कमीपणा येईल का मोटेपणा येईल ? कारकुनापेक्षा गवयाचा दर्जा किती तरी मोठा कारकुनाची बोरुची लेखणी किती झाली तरी टीचभर आमच्या चार हात लांबीच्या रुबाबदार तबोऱ्याची तिन काय बरोबरी करावी ? कारकुनाच्या कळकट कानशिलावरची काळतोडी लेखणी श्रेष्ठ, की चार तारा, चार खुट्या अन् अमार नादसमुद्रातून तारून नेणारा हा भोपळा अशा ऐश्वर्याची आमची ही वीणा श्रेष्ठ ? आमची वीणा प्रत्यक्ष सरस्वतीच्या हस्तस्पर्शान पुनीत झालेली आहे. कारकुनाची लेखणी एखाद्या देवतेने हाती धरल्याचा कुठ दाखला आहे का ! आता साग, तुझ लग्न माझ्याशी लागल तर तुझ्या बाबाचा कारकुनी दर्जा कमी होईल का वाढेल !

पंचमः—आता साग तुझ लम माझ्याशी लागल तर तुझ्या बाबाचा दर्जा
 कमी होईल का वाढेल ? [पृष्ठ १६०]

• **कोकिला०**—तुमच म्हणण अगदीच वावग नाही. पण ते बावाना पटल पाहिजे ना.

पंचम०—अग, आईबापाच्या इच्छेप्रमाण लग्न लावायच युग सपल आता. उद्या बघ आमच्या कान्ताताईसुद्धा म्हणतील, की मला नाहीं नाना-साहेबाशी लग्न करायच अन् हे बघ तुला तुझ्या हिताची गोष्ट म्हणून सागतो, की सोईच्या दृष्टीन गवई नवरा सगळ्यात चागला. त्याच्या खाण्यापिण्याची तरतूद फारशी करायला नको दिवसाकाठी शेषनास विड्याची पान अन् छटाक तवाखू त्याला पुरविली की त्याच तोड बद्द. गवयाच्या बायकोइतक स्वातंत्र्य कुणालाच मिळायच नाही कारण तो एकदा तबोरा काटून मेहनतीला बसला, की चार घटकाची निचिती समजून बायकोनं खुशाल फेरफटका करून याव अन् प्रेमावद्दल म्हणशील तर प्रेमाचा साठा गवयाइतका कोणाच्याच जवळ नसतो कारण, त्याच्या पाठान्तरातल्या चिजात प्रेम हा शब्द हटकून घोळत असल्यामुळ प्रेम ही चीज त्याच्या पोटात भरपूर वाढलेली असते.

कोकिला०—तुमच म्हणण मला बरचस पटत, अन् नाटकातल्या मुलीप्रमाण लग्नाच्या बाबतीत बाबाची मर्जी मोडायलाही मी तयार होईन. पण तस करायच झाल तर मला येवढ तरी समाधान पाहिजे, की पति निवडला तो पराक्रमी निवडला अस लोकानी म्हणाव.

पद (सारग, त्रिताल)

हा धन्यसा गमला मज जीव जगामर्धि । हा धन्य ॥ध्रु॥
पति निवडीला । जरि स्वमतानें । धीट पराक्रमी । हा
धन्य ॥ १ ॥

म्हणून म्हणते, तुम्ही पराक्रमी व्हा.

पंचम०—मग ?—माझी कुठ ना आहे पराक्रमी व्हायला ? कोणता पराक्रम करून दाखवू ? ऐन मध्यान्हीचा सारग ऐन मध्यरात्री गाऊन त्या रागाच्या देवताच्या क्रोधाशी क्रीडा करून दाखवू ? (तबोन्याच्या खुट्या

पिळण्यास प्रारंभ करून) का मियाचा मल्हार बेफाम बेसुरान छेडून जेजुरीच्या मल्हारी मियाला धाव घ्यायला लावू ?—का भीमपलासीतल्या चार नरडीच्या ताना घेऊन प्रत्यक्ष भीमाची नरडी दाबल्याचा भास उत्पन्न करू ?—का—

[पडद्यात “ कोकिले ! अग कोकिले ! काय बाई तरी तुझ जाण हे ! ”]

कोकिला०—अगबाई ! (बाजूस) आले, आले ! (पंचमास) काय वाटेल ते करा, वाटेल तो पराक्रम करा, वाटेल ते साहस करा. पण साहसा-खेरीज माझी प्राप्ति व्हायची नाही हे लक्षात ठेवा (पडद्यात पुन्हा हाका.)
आले, आले ५५ ! [जाते.]

पंचम०—(उसासा टाकून) ह ५ ! शेवटी नाटककादंबऱ्यातल्या नायकाप्रमाण या गायकावर साहस करायची वेळ आली म्हणायची ! हे जमापंच कस ! आम्हा गवयाच्या अर्गी शौर्याच्या नावान आमच्या तबोन्याच्या भोपळ्यायेवढं पूज्य असायचं. बेसुन्या ताना मारताना होणारे सात सुराचे खून हेच काय ते आमचे लढाऊ पराक्रम ! असल्या पराक्रमानी ही कोकिला कोठली सतुष्ट व्हायला ?—ह ५ ! काम कठीण आहे. पण कामातुर माणसानं कठीण कामाला तयार असलच पाहिजे. काहीं झालं तरी कोकिला हातची घालविता कामा नये.

[मनाशीं सरगम घोकीत जातो.]

प्रवेश ३ रा

[तात्यासाहेबाच्या वाड्यातील दिवाणखाना. तात्यासाहेब व नानासाहेब मध्यभागी एका कोचावर बसले आहेत. बाजूला जरा अंतरावर विठ्ठलपत व हरभट बसले आहेत. सर्वांच्यापुढे मदिरापात्रे आहेत. मैना नायकीण गात आहे. चीज पुरी झाल्यावर ती उठते व सर्वांचीं मदिरापात्रे भरू लागते.]

हरभट०—(मैना विठ्ठलपताचा प्याला भरत आहे असे पाहून)

मैने, मी म्हणतो विठ्ठलपतापुढच ते कचपात्र जेहेत्ते उचलून त्याच्यापुढ सोमरसाची सवध शिगीच जेहेत्ते ठेव !

नाना०—वा, तात्यासाहेब, तुमचा हरभट आज चागलाच रगला आहे.

विठ्ठल०—आत्तापर्यंत किती खलास केली त्यान विचारा.

हर०—आज मुळी यजमानाची ताकीदच आहे, की भावी जामाता-साठी आजची ही खास बैठक आहे, आज यजमानाना पोटात मावेनासा आनंद झाला असल्यामुळ प्रत्येकान पोटात मावेनासा होईपर्यंत सोमरस घेतला पाहिजे आज आमच्या हातून जितक्या शिशा अधिक फुटतील, तितक्या यजमानाच्या आनदाला अधिक उकळ्या फुटतील. मैने, आण दोन शिशा एक त्या विठ्ठलपतापुढ ठेव अस्स. अन् एक या हरशास्त्र्या-पुढ ठेव अस्स हरिहराच वाकड आहे अस कोण दीडशहाणा म्हणत असेल त्याला आणा आता खेचून

विठ्ठल०—बाकी साहेब, एकदोनच काय, डझनावारी वाटल्या खाली करण्याइतकी तपश्चर्या या हरभटान—

हरभट्ट०—सबूर, सबूर ! प्रथम माझी एक तक्रार यजमानानीं ऐकावी. (नानासाहेबाकडे बोट करून) साहेबानीं किवा यजमानानी मला हरभट म्हटल तर एक वेळ चालेल पण दुसऱ्या कोणी हरभट म्हटलेल मला विलकुल सहन व्हायच नाही. शास्त्री या उपाधीसकटच माझ्या नावाचा निर्देश झाला पाहिजे कारण, शास्त्रान निषिद्ध मानलेली एकही गोष्ट या हरशास्त्र्याच्या हातून कालत्रयी घडणार नाही. (दोन वेळा ग्लासातून घुटके घेतो व ढेकर देतो) स्मृतिविहित काल सपला तरी माझी लेक लग्नाची राहिली आहे हे खर, पण तो काही माझा दोष नव्हे. बर, मी खातो, पितो म्हणून लोकाना वाटत असेल की, मी धर्मविरुद्ध आचरण करणारा आहे. पण (उभे राहून आवेशाने) यजमानसाहेब, या दोन्ही गोष्टी आमच्या वेदात सांगितलेल्या आहेत. “ भक्षण पेय-पान वा नरप्रकृतिरेव च ।” अस स्पष्ट वचन आहे वेदाच्या आधारावाचून नाही बोलायचे आम्ही ! अन् या बैठकीत मैना इथ आहे हेही युक्तच

आहे. “ सोमपाने स्त्रिय. साहचर्यम् । ” अस अगदी ठणठणीत वचन आहे. वेदाच्या आधारावाचून पाऊल नाही पडायच आपल !

विठ्ठल०—आता तुमच पाऊल पुढ पडायला माणसाचाच आधार पाहिजे. विचान्या वेदाचा आधार काय पुरणार ?

तात्या०—आज हे वेदोक्त विमान खूपच वर चढल आहे. मैने, हरभटापुढ एक सोडून दोन वाटल्या ठेव, त्याशिवाय जमिनीचा आधार पुरता सुटून त्याची वेदाच्या आधाराची बडबड बंद नाही पडायची. अस्स. (नानासाहेबाकडे वळून त्याच्या ग्लासात ओतण्यासाठी वाटली आडवी करून) साहेब, आपल्या ग्लासात—अ—?

नाना०—नको तात्यासाहेब, या वेळी मी मजेत आहे, जास्त नको.

तात्या०—एक थेब ! साहेब, माझी मुलगी आपणाला अर्पण करावी ही माझी मनीषा आपण पूर्ण केलीत, याबद्दल मला जो आनंद होत आहे तो अशतः प्रदर्शित करण्यासाठी आजच हे सार आहे. या वेळी अगदी उल्हसित वृत्तीत आपणाला पाह्यची इच्छा आहे. आपण आणखी एक थेब तरी घ्यायला पाहिजे.

नाना०—एक थेबच. ह—पुरे

तात्या०—मला फार वर वाटल. ह, मैने आता होऊ दे नाचाला सुरवात.

[मैना टेबलावरची घुंगरे उचलून घेते व मधोमध गालिचावर बसून नेसणे वर करून एकेका पायावर घुंगरे बाधू लागते. हरभट तिच्या पायाकडे टक लावून पहातो.]

नाना०—काय विठ्ठलपत, हरभट काय पाहताहेत ?

विठ्ठल०—दुसर काय ? अशा गोजिरवाण्या लाथा खायला वेदाचा आधार सापडतो का पाहताहेत. (सर्व हसतात)

तात्या०—मैने, घुंगर बाधून झालीं, साथ सगतवाले तयार आहेत. आता बसलीस का ?

मैना०—(नानासाहेबाकडे पाहून व परस्परात आधी काही तरी

ठरलें असल्यासारखा नेत्रसकेत करून) मी आपल्याजवळ एक लहानशी देणगी मागणार आहे ती मिळाल्याबरोबर मी मुजरा केलाच म्हणून समजा.

तात्या०—हात्तिच्या मग इतका वेळ स्वस्थ का बसलीस ? माग, काय हव ते माग. अशा आनदोत्सवाच्या वेळी, अन् विशेषतः भावी जामाताच्या उल्हासाचा प्रश्न असताना मी पैशाची कदर बाळगीन ?

नाना०—(स्वगत) कशाला बाळगशील ? माझ्याकडे सबद इस्टेट गहाण टाकून पैसा हाती खेळवायला मिळाल्यावर पैशाची कदर तुला कशाला वाटेल ? त्यातली अर्धी इस्टेट सोडून द्यायच मी कबूल केल आहे खर. पण तिच्या बदला याची अपसरेमारखी सुंदर मुलगी मला मिळणार. मी डाव हुशारीनच टाकलेला आहे

तात्या०—मैने, उशीर करू नकोस माग.

मैना०—नाहीं म्हणता कामा नये अ.

तात्या०—माग.

मैना०—साऱ्या पेटेत ज्याच मोती विनमोल ठरल आहे तो तुमच्या बायकोच्या गळ्यातला कटा पाहिजे मला.

तात्या०--(स्वगत) अगदी भलतीच वस्तू हिन मागितली. बायकोच्या अगावरचा एखादा दागिना काढून देण मला कठीण आहे अस नाही, पण हा कटा तिच्या माहेरचा—तिच्या आईकडून तिला मिळालेला आहे. तो तिच्याजवळ मागण—वाकी, ती माझा शब्द खाली पडू द्यायची नाही.

मैना०—तात्यासाहेब, देता ना ?

तात्या०—हो. तुझा नाच सपताच तो तुझ्या गळ्यात पडेल.

मैना०—हे नाही चालायच. आधी कटा माझ्या गळ्यात पडल्या-खेरीज मी नाही मुजऱ्याला उभी राह्यची.

तात्या०—-हः ! तू कोणाच सत्त्व पहात आहेस तुला माहित नाही. भावी जामाताच्या खुषीसाठी टाकलेला शब्द वाया जाऊ नये म्हणून कटा-चसा काय, बायकोचा कठ चिरून मागितला अमतास तरी दिला असता.

बायकोला इकडे बोलावून तिच्या हातूनच तुला कटा देववितो. हरभट, जा, तिला म्हणाव मी जरा इकडे बोलावल आहे. ऊठ ना. थाबलास का ?

हर०—जातो ना. पण मला थोड भय वाटत वहिनीसाहेबाच्या तिथं जर का ताईसाहेब अन् ताराबाई असल्या तर माझा धीर खचल्यावाचून राह्यचा नाही.

तात्या०—मूर्खच आहेस त्या दोघी पोरी तुला खातात की काय ? ह, ऊठ

हर०—(जाता जाता) नाही, जातो मी पण त्या रविकान्ताच अन ताईसाहेबाच एकमेकाकडे जाण येण वाढल्यापासून आपल्याला जरा त्याच्या पुढ हे होत बुवा. [जातो.]

नाना०—(एकदम उसळून) काय ? रविकान्ताच्या घरी तुमची लेक जातं येते ? अन् तो उर्मट दरिद्रीही द्य येतो जातो ? तात्यासाहेब, हे असले प्रकार तुमच्या डोळ्यादेखत चालतात ?

तात्या०—साहेब, आपण—

नाना०—छे ! काहीं सागू नका. रविकान्ताला आम्ही कोणत्या रीतीनं वागवू इच्छितो तुम्हाला माहीत नाही ! त्याच्या जाहीरसभेवरचा बदीचा हुकूम दोन घटकापूर्वी मी आपल्या हातान लिहिलेला तुम्ही पाहिला नाहीं ? अस असता, जी तुमची मुलगी उद्या माझी अर्धांगी व्हायची तिच अन् रविकान्ताच एकमेकाकडे जाण येण असाव ! अन् ते तुम्ही खुशाल वाढं द्याव ! मला हे विलकुल सहन व्हायच नाही. शक्य असत तर या बाबतीत ताकीद करण्यासाठी रविकान्ताला आत्ताच्या आत्ता बोलवून आणून— [रविकान्त प्रवेश करतो.]

रवि०—ती तसदी आपल्याला न देता मी आपल्यापुढ उभा आहे. आपल्या घरी गेलो, अन् इथ आहांत अस कळल म्हणून तातडीन इथं आलों. मात्र मी आलो आहे तो आपल्याकडून ताकीद ऐकण्यासाठी नव्हे तर (हातातील कागद दाखवीत) या आपल्या सभावदीच्या विचित्र हुकमाचा अर्थ विचारण्यासाठी आलो आहे.

तात्या०—आधी मुलीं आमच्या या खाजगी बैठकीत पाऊल टाक-

प्याचा तुम्हाला काय हक्क आहे सागा. आलात तसे मुकाट्यान जाल तर बर.

रवि०—नानासाहेब इतक्या खाजगी अवस्थेत माझ्या दृष्टीस पडतील ही मला कल्पना असती तर कदाचित् मी आलोही नसतो अन् माझा हक्क कसला विचारता ? जुलमी हुकमांनी प्रजेला घायाळ करून मग प्रजेच विव्दलण कानी येऊ नये म्हणून खाजगी महालात दडण्याचा अधिकाऱ्यानाच हक्क काय आहे सागा. आमची शान्ततेची सभा बद करण्याच्या या विक्षित हुकमाचा अर्थच मला कळत नाही नानासाहेबानी मला उत्तर दिलेच पाहिजे

नाना०—अर्थ कळत नमेल तर एक शब्दकोश घेऊन बसा त्याच्या-वर डोक घाशीत ! हः ! [ते व तात्यासाहेब हसतात.]

विठ्ठल०—(उठून रविकान्ताजवळ जाऊन) अहो रविकान्त, कसली बसला आहात अर्थाची हुजत घालीत ? इकडे या असे बसा. ही अप्सरा तुम्हाला एक चषक देईल त्याच सेवन करा, म्हणजे तुमचे तुम्हालाच तऱ्हेतऱ्हेचे अर्थ सुचू लागतील. हा राजमार्ग सोडून कसल्या भरवता आहा सभा ! अहो, तुम्ही दारूबंदीची चळवळ करताहा ना ?—मग आम्ही तरी दुसर काय करीत आहोत ? अहो, जितकी दारू आम्ही पिऊं तितकी नाहीशी, म्हणजे बदच होणार की नाही ? (हसतो.) अहो तुमचं आमच ध्येय एकच ! मार्ग निराळे येवढेच काय ते ! अहो या, या असे. (सगळी मडळी हसतात.)

रवि०—मूर्खा, दूर हो. नानासाहेब, माझ्या प्रश्नाच मला उत्तर पाहिजे. स्नेहभावान सागतो म्हणा, किंवा आपण अधिकारी व मी प्रजा या नात्यान विनवतो म्हणा, या असल्या जुलमी हुकमान प्रजेला छेडू नका. दिलदारपणान हुकूम परत घ्या. नाही तर—

नाना०—नाही तर काय ?—मला भय दाखवून हुकूम रद्द करून घ्यायच्या खुळचट हिशोबान तुम्ही इथ आला आहात एकूण ! चालते व्हा.

रवि०—नानासाहेब, पुन्हा सागतो असा अविचार करू नका. सडन-

शीलतेची झोप टाकून प्रजा एकदा उठली म्हणजे सहस्र नागाच्या बळान उठते हे ध्यानात ठेवा.

नाना०—हः हः ! चालते व्हा म्हटल ना. काय करायच असेल ते खुशाल करा.

रवि०—ठीक आहे. मग आत्ताच बजावतो, की जी सभा आज तुम्ही बंद केलीत ती आजपासून सातव्या दिवशी, पुढच्या सोमवारी, त्याच जागी दसपट मोठ्या प्रमाणावर आम्ही भरवतो. ही असली काम बाजूला ठेवून आपण सभेला जरूर या. नमस्कार आणखी हेही सागतो की—

[हरभट प्रवेश करतो]

तात्या०—काय रे ?

हर०—वहिनीसाहेब म्हणाल्या, मी बाहेर येत नाही, आपणच आत येऊन काय काम असेल ते सागाव.

तात्या०—(सतापून) काय ? येत नाही म्हणते ?—मग यायला लावीनच तर ! जा, तिला म्हणाव—

हर०—आपण नाही पुन्हा जाणार. तार्साहेब अन् ताराबाई तिथ आहेत त्यानी आत्ताच माझी यथास्थित सभावना केली. पुन्हा गेलो की माझ वेदशास्त्रसपन्न उत्तमागच भग पावेल. विठ्ठलपताला धाडा यजमान.

तात्या०—ठीक आहे, विठ्ठलपत तू जा तिला म्हणाव ताबडतोब इकडे आल पाहिजे.—अन् हे बघ, कान्ता, तारा यानाही म्हणाव मी बोलावला आहे. त्याचही बड आत्ताच मोडतो [विठ्ठलपत जातो.]

हर०—सगळ्यांना सागा बाहेर यायला या म्हणाव इकडे. या बाबतीत गोऱ्या लोकांच्या बायका फार चागल्या ! सैपाकघरात लपून नाही बसायच्या. साहेबाच्या जोडीन हात मारतील. आणि आमच्याकडेसुद्धा वेदकालात गार्गी, मैत्रेयी वगैरे स्त्रिया सोमरसाचे कुभच्या कुभ ऋषींच्या बरोबरीन उठवीत होत्या. वेदाच्या आधारावाचून नाही बोलायचे आम्ही ! बोलवा साऱ्या बायकाना बाहेर.

रवि०—(स्वगत) हा आहे तरी काय प्रकार ! असल्या पागल व्यस-

नाच्या वेळी घरातल्या स्त्रियाना जुलमान समोर आणण्यापर्यंत या लोकाची अधोगति पोचली !

[विठ्ठलपत व त्याच्यामागून वहिनीसाहेब, कान्ता व तारा प्रवेश करतात. रविकान्ताला पाहून कान्ता व तारा याना आश्चर्य वाटते. तारा न्याच्याजवळ जाते. तो व ती एकमेकांच्या कानात काहीं बोलतात व दोघाचेही चेहरे जरा गभीर होतात मग ती, कान्ता आपल्या आईजवळ उभी राहिलेली असते तिच्याजवळ जाते.]

तारा०—(कान्तेस) वा ! किती उदात्त अन् सोज्वल देखावा पण हा ! कान्ते, घरातल हे सौभाग्य पाह्यची सवि घरातल्या बायकामुर्लीना एकवार मिळावी या उदार बुद्धीन तात्यानी आपल्याला इथ बोलावल मला वाटत.

कान्ता०—(तारेस) तारे, आम्हा सरदाराच्या अधोगतीच याहून अधिक किळसवाण दृश्य कोणत असेल ? हे पाहून मला तर मूर्च्छा येत आहे.

वहिनी०—कशाला बोलावल होत ?

तात्या०—आपल्या भावी जामाताच्या आनदासाठी तू काय करायला तयार होशील ?

वहिनी०—हा काय प्रश्न ? आपली आज्ञा झाल्यावर मी काय करणार नाही ?

तारा०—(कान्तेस) तुझ्या तात्यानी तर चारचौघात नानासाहेबाना जावईबापू म्हणायला सुरवात केली !

कान्ता०—(तारेस) तुझ्या बुद्धीला यात विनोदाचा विषय दिसतो, पण मला हे सारं असह्य झाल आहे.

तात्या०—कान्ते, ऐकलस तुझ्या आईच बोलण ! मुलगी आणि जावई याच्या सुखापुढ आम्ही आईबाप स्वर्गसुखाचीही पर्वा करीत नाहीं. तुझ्या आईच्या तुझ्यावरच्या प्रेमाची मला खात्री आहे म्हणूनच मी तिला अन् तुला आत्त इकडे बोलावल. तिच्याजवळ मी एक वस्तू मागणार आहे. (वहिनीसाहेबाकडे पाहून) देशील ना ?

वहिनी०—आज्ञा करावी अन् मग पाहावी माझी परीक्षा.

तात्या०—आजच्या या गमतीच्या समारंभात जामाताच्या आनंदान्त काही कमतरता राहू नये म्हणून मैनेला बोलावले होते, पण ती अजून अलड अन् लहरी आहे तुझ्या गळ्यातल्या कळ्याची ख्याति तिन ऐकलेली दिसते. तो मिळाल्याखेरीज नाचाला उभ राहूच नाही असा हट्ट धरून ती पाहा कशी बसली आहे. काढ तो कटा अन् घाल तिच्या गळ्यात.

रवि०—तात्यासाहेब, हे तुम्हीं माडले आहे काय ?—तुम्ही शुद्धीवर आहात का अस विचाराव तर बोलून चालून तुम्ही गैरशुद्धीच्या गलिच्छ पाणथळीत उतरला आहात पण बेहोपपणातही काही सीमा ठेवा आपल्या साध्वी स्त्रीची ही विटवना—

तात्या०—चोबड्या, भिकारड्या, चूप ! तू आधी इथ उभा का राहिला आहेस बोल. तुझ काम मघाशीच संपल चालता हो. आमच्या घरात चोरासारख शिरून आमच्या कामात व्यत्यय करण्याचा तुला काय हक्क आहे ?

रवि०—हक्क ? सत्य आणि शील याच्या रक्षणासाठी धाव ठोकण्याचा प्रत्येक मनुष्याला जन्मसिद्ध हक्क असतो.

पद (देस, एकताला)

बांधवांच्या सदनी पापपावकार्ते ।

बघुनि सुजनहृदय धांव घेतें ॥ ध्रु० ॥

रक्षुनिया शीलार्ते । सुमति जलनिपाते ।

धन्य होते ॥ १ ॥

तात्यासाहेब, सुविचार करा आणि हा प्रकार थांबवा.

तात्या०—बस कर तुझी आगतुक वटवट. अधिक बोलशील तर तुला धक्के मारून घालवून देईन. (पत्नीकडे वळून) दे तो कटा इकडे. मी घालतो मैनेच्या गळ्यात.

वहिनी०—(स्वगत) इतक भलत मागणं होईल उ वाटल नव्हत. माझ्या आईन जसा हा कटा मला दिला तसा माझ्या हातानी तो ताईच्या गळ्यात पडावा असा माझा हेतू होता. देवा, ही काय बुद्धि दिलीस इकडे ?

• **तात्या०**—पहा, तू विचारात पडलीस. तुम्हा बायकाना दागिन्याचा मोह आवरण कठीण हेच खर

कान्ता०—तात्या, इतका वेळ मी गप्प राहिले, पण आता राहवत नाही म्हणून बोलते कुठली मातीमोलाची मैना नायकीण, अन् तिची लहर पुरवायसाठी आईच्या गळ्यातला कटा तुम्ही मागता ? माझ्या या साध्वी मातेच्या हृदयाच्या सहवासान पवित्र झालेला कटा एका बाजार-बसवीसाठी भ्रष्ट करताना तुमच मन कचरत कस नाही ? तात्या, मी साप—

वहिनी०—ताई, तू उगीच—

कान्ता०—आई, इतके दिवस या सान्या गोष्टी डोळ्यावर कातड ओढून मी पहात आले इतर सरदारघराण्याप्रमाणच आपलही घराण अधःपाताच्या पटावरच एकेक घर खाली सरकताना पाहून माझ मन आतून सारख जळत असे पण मनाची आग मी आतल्या आत शमवीत आले कान्ता शिकली सवरली अन् उर्मट झाली, अस कोणी म्हणू नये अस मला वाटे पण आजचा हा प्रकार पाहून माझी पुरी खात्री झाली, की आम्ही सरदाराच्या मुलीनी वेळीच धिटाई केल्याशिवाय हे जुन, व्यसनाच अन् खोट्या मोटेपणाच युग बदलायच नाही ! म्हणून मी बोलतें आहे आई !

तारा०—(स्वगत) शाबास, कान्ते, शाबास ! जुन्या युगाचे कोट-किल्ले जमीनदोस्त करण्यासाठी पहिली तोफ तर तू चागली डागलीस ! या गर्जनेन कडेकोटातले सारे पथर हादरूनच गेले असतील !

हर०—शान्त पापम्. शान्त पापम्. ताईसाहेब, काय हा भ्रष्टाकार ! पितराचा अवमान करण्यासारख दुसर पाप नाही. “ आचार्यश्च पिताचैव माता । ” अस खडखडीत वचन आहे. वेदाच्या आधारावाचून नाही बोलायचे आम्ही !

कान्ता०—आणि आई, तुला माझी विनवणी आहे की जुन्या युगाच्या गुलानी प्रदेशात आता उगीच रेगाळू नकोस. जरा नव्या युगात पाऊल टाक. तात्याना स्पष्ट साग, की कटा मिळायचा नाही.

वहिनी०—ताई, अस बोलू नये.

तात्या०—कान्ते, आज तुझ डोक ठिकाणावर नाही की काय ? आत्ताशा तुझ्या मनात भलभलत्या कल्पना भरू लागल्या आहेत हे मी पाहतो आहे पण त्याच कारणही मला माहित आहे. या चळवळ्या रविकान्ताच्या सगतीचा तुझ्या मनावर कदाचित् परिणाम झाला असेल. (रविकान्त हसतो) अन् ही तुझी बोलभाड मावसवहीण चोवीस तास तुझ्याजवळ असल्यामुळ तिनही तुझ्या सात्त्विक मनात तामसी विचार भरविले असतील (तारा हसते) पण ते असो उद्या तू नानासाहेबाच्या घरी जाऊन नादू लागलीस की तुझ्या मनावरचे हे सारे सस्कार नाहीसे होतील.

कान्ता०—(तारेस) तारे, सागू का आत्ताच तात्याना ?

तारा०—(कान्तेस) नको. आत्ताच नको आत्ता तू टाकली आहेस तेवढी ठिणगी पुरे.

कान्ता०—(तारेस) पण, ज्याच्या प्रेमाच्या भरवशावर मी हा धीटपणा अगी आणला आहे ते मला आपली म्हणतील ना ?

तारा०—(तिच्याकडे व रविकान्ताकडे आळीपाळीने पाहून) किती वेडी तू !

तात्या०—(नानासाहेबास) साहेब, कान्ता अविचाराने जे बोलली त्याबद्दल मीच आपली क्षमा मागतो. आपल्या कामात व्यर्थ खोळबा झाला. (पत्नीकडे वळून) मग, देतेस ना कठा ?—आटप.

वहिनी०—(स्वगत) देवा, तूच मला काय ती बुद्धि दे.

तात्या०—बोलत का नाहीस ? कठा दिला नाहीस तर मैना रसून निघून जाईल, जावयाच्या आनदाचा विरस होईल, माझ्या औदार्याला कलक लागेल—

कान्ता०—(आईला विलगून) अन् आई, कठा दिलास तर याच्या खोऱ्या मोठेपणाच्या कल्पना पुष्ट होतील, पावित्र्यान ओथबलेला तो अलकार भ्रष्ट होईल, अन् आपल्या घराण्याच्या अधःपाताला मन्त केल्याच पाप तू पदरात घेशील ! आई, ही कसोटीची वेळ आहे. या वेळी पतिनिष्ठेच्या वृथा कल्पनेन तू कंठा दिलास तर सरदार घराण्याच्या

उद्धाराचा काल तू आपल्या हातानी पुढे ढकलशील, अन् कठा दिला नाहीस तर, याची व्यसनाची कमान कोसळून नव्या युगाच मगल क्षितिज दिसू लागेल

तात्या०—कान्ते, पुरी कर तुझी वटवट (पत्नीस) आटप. काढ तो कठा.

रवि०—तात्यासाहेब, या दोन स्त्रियाच्या रूपान निष्ठा आणि सद्वासना सुकुमार वेळीसारख्या एकमेकीला विलगलेल्या पाहूनही तुमचा विवेक जागा होत नाही ? त्या कठ्याचा—

तात्या०—अगानुका, तुझी पिरपिर बंद कर म्हटल ना !

वहिनी०—(स्वगत) देवा, मी काय करू म्हणजे पतिसेवा अन् सदाचार ही दोन्ही मला साधतील ?

तात्या०—ह, काढ कठा.

[वहिनीसाहेब जड हातानी कठा काढतात त्याच्या हातातून तात्यासाहेब तो घेणार तोच कान्ता पुढे होऊन तो झटकन् घेते.]

कान्ता०—आई, तुला जे उत्तर तोडान देववत नाही ते मी तात्याना माझ्या कृतीन देते मी हा कठा माझ्याच गळ्यात घालते, म्हणजे त्याच पावित्र्य रक्षण करण्याचा मला पुगता अधिकार आला अस होईल तू हा मलाच देणार होतीस ना ?

तात्या०—तुझ्या गळ्यात मी तो पडू देईन तेव्हा ना ? पुकळ झाली बडबड. दे तो कठा इकडे

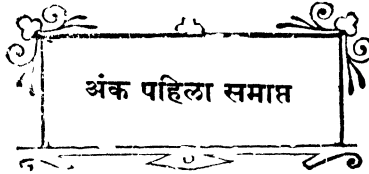
[असे म्हणून तात्यासाहेब कान्तेच्या हातातील कठा हिसकतात. त्या हिसक्याने कठा तुटतो व त्याची मोती इकडे तिकडे विखरून पडतात.]

वहिनी०—हाय हाय ! हे काय केलत आपण !

तात्या०—कठा तुटला तर त्यात काय मोठ ! हरभट, कर गोळा. हे असे सुट दाणे मी मैनेच्या हाती देईन, पण या घटकेला हट्ट पुरा केल्यावाचून राहणार नाही. भगलेली काच साधत नसेल, पण ओघळलेली मोती पटवायला काय उशीर !

कान्ता०—नाहीं, तात्या, मोती ओघळल की ओघळल. तुमच्या लहरी मनाला हा सारा पोरखेळ वाटत असेल, पण आत्ताच्या या अत्याचारान आपल्या कुळाच्या अब्रूची उरलीसुरली सारी मोती उकिरड्यावर मर्कटापुढ तुम्ही टाकलीत अस समजा. तुमच्याविरुद्ध वागण्याचा धीर मला होत नव्हता पण हा कटा असा तोडून पितृभक्तीच माझ्या मनातल अखेरच बंधन तुम्ही आपल्या हातान तोडलत आता निर्भय होऊन शुद्ध, स्वतंत्र विचारान मला वागलच पाहिजे

(पडदा पडतो.)

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

[नानासाहेबाच्या वाड्यातील एक दालन नानासाहेब व तात्यासाहेब बोलत बसले आहेत]

तात्या०—म्हणून म्हणतो, साहेब, कान्तेच्या परवाच्या वर्तनाबद्दल आपण क्षमा केली पाहिजे, येवढच नाही तर तिच्या अगी हा बडखोरपणा ज्या मूळ कारणामुळ उद्भवला ते मूळ कारणच आपण नाहीस केल पाहिजे.

नाना०—तुम्ही इतक्या थराला गोष्टी जाऊ कशा दिल्या याचच मला आश्चर्य वाटत कान्तेला तुम्ही शिक्षण दिलत हीच मुळी मोठी चूक झाली. अहो, शिक्षण म्हणजे वाधिणीच दूध आहे. ते पिणाऱ्या माणसाला पारतंत्र्याच्या नरडीचा घोट घ्यावासा वाटणारच. आमच्या श्रीमताना माझा नेहमी सल्ला असतो, की उत्सव, दरबार, मिरवणुकी असल्या लोकाचे डोळे दिपवणाऱ्या गोष्टींवर लाखो रुपये खर्च झाले तरी चालतील, पण शिक्षणासाठी एक पैसाही खर्चण्यापूर्वी दहादा विचार केला पाहिजे. शिक्षणासाठी खर्च होणारा एकेक पैसा म्हणजे सत्ताधान्यानी आपल्या सत्तेवर सोडलेल्या तिलाजलीचा एकेक थेंबच होय.

तात्या०—माझी चूक झाली खरी. पण आता रविकान्ताकडे कान्तेच जाण येण बंद करण मला कठीण दिसत. त्यापेक्षा आपणच हा रविकान्ताचा काटा वाटेवेगळा सहज करू शकाल. त्यात आपल धोरणही साधेल अन् आपला खाजगी हेतूही सफल होईल ही गोष्ट आपणास सुचविण्यासाठीच मी मुद्दाम आपली गाठ घेतली.

नाना०—आनदपूरच्या राज्याचे सर्वाधिकार मी चालवीत आहे. मला सुचणार नाही अशी युक्ति तुम्ही सुचवू पाहता—?

तात्या०—माझ्या बोलण्याचा आपणास राग आलासा दिसतो. मी क्षमा—

नाना०—तस नव्हे. तुम्ही सूचना करण्यापूर्वीच हा मार्ग माझ्या लक्षात आलेला आहे थोड्याच वेळापूर्वी मी रविकान्ताला बोलावण पाठविल आहे. (पट्टेवाला प्रवेश करतो)

काय रे ?

पट्टे०—रविकान्त आले आहेत

नाना०—आत पाठवून दे [पट्टेवाला जातो] तात्यासाहेब, आता जरा पहा या चळवळ्याला कसा खेळवतो ते ! अर्शा हजार खेळणी सोयी-प्रमाणं खेळवावी तेव्हा सत्तेची सूत्र हाती टिकतात !

तात्या०—ह. ऽहः ऽह. ऽऽ ! आपण का ऽऽय ! आपल का ऽऽय ! हः ऽहः ऽह. ऽऽ !

[रविकान्त प्रवेश करतो. बाजूच्या एका खुर्चीवर बसण्यास नानासाहेब त्याला नुसत्या मानेच्या खुणेने दर्शवितात. काही वेळ कोणीच काही बोलत नाही]

नाना०—का, रविकान्त ?—बोलत का नाही ?

रवि०—आपण मला बोलावून आणलत, तेव्हा आपल्यालाच माझ्याशी काही तरी बोलायच असणार

नाना०—बोलायच काय ? तुमच्याशी बोलायच्या योग्यतेची तुम्ही माणसच नाहीत

रवि०—ठीक, मग मी जातो तर.

नाना०—हः ! बघा तात्यासाहेब, लोक कसे उद्धट होत चालले आहेत. याचा असला उद्धटपणा नरम करण्यासाठी कडक उपाय योजले म्हणजे मात्र जगाला आश्चर्य वाटत !

रवि०—नाहीं. सर्कशीच्या रगणात फटके खाणारा वाघ पाहून, फटके मारणाऱ्यापेक्षा ते खाली मान घालून खाणाऱ्या वाघाचंच प्रेक्षकाना जास्त आश्चर्य वाटत असत. पण ते असो. हे बोलण्यासाठी मी आलो नाही. आपण मला का बोलावले ते लवकर कळेल तर बर होईल.

नाना०—मी तुम्हाला दहादा लेखी कळवेल तेच शेवटच निर्वाणीनं सागण्यासाठी तुम्हाला बोलावेल आहे या तुमच्या मत्प्रानवदीच्या चळवळीबद्दल मी आजपर्यंत विलायतेस श्रीमताकडे कसलाच रिपोर्ट केला नव्हता त्याची प्रकृति बरी नाही, त्याच्या पोटाच ऑपरेशनही लवकरच व्हायच आहे अशा वेळी श्रीमताच्या मनाला पूर्ण स्वास्थ्य पाहिजे हे तर तुम्ही कबूल करात ?

रवि०—हो नाही कोण म्हणेल ?

नाना०—हा वा ! तुमच आमच पुकळच एकमत होत आहे ही आनदाची गोष्ट आहे तेव्हा श्रीमताच मन व्यग्र होऊ नये म्हणून तुमच्या चळवळीच अवाक्षरही मी न्याना कळवेल नव्हत पण कशा कोण जाणे, त्याच्या कानावर काही गोष्टी गेलेल्या दिमतात श्रीमताकडून आज तार आली आहे की, अशी अशी चळवळ चालत्याच ऐकतो तेव्हा सविस्तर खुलासा तारेन द्या

रवि०—मग आपण तार केलीत ना ?

नाना०—नाही तार करण्यापूर्वी तुमच्याशी बोलण व्हायला हवस मला वाटल म्हणून तर तुम्हाला बोलावेल काय करावी तार अस तुम्हाला वाटत ?

रवि०—मद्यव्यापाराची पूर्ण वदी व्हावी अशी आमची साधी, सरळ मागणी आहे हे आपण जाणताच तीच तारेन कळवायची

नाना०—नाही, मी जरा निराळ्या तऱ्हेची तार करणार आहे. अन् तिलाच तुमची समति मिळाली पाहिजे.

रवि०—ती काय ?

नाना०—मी श्रीमताना कळवणार आहे की, इकडे चळवळ बगैरे काही नाही, श्रीमतानी निराधार बातम्यावर विश्वास ठेवून प्रकृतीला चास करून घेऊ नये. तुमची समति आहे ना याला ?

रवि०—आपला हा प्रश्न इतका विक्षिप्त अन् उपमर्दकारक आहे की

येथून मी ताबडतोब उठून निघून जाण याखेरीज त्याला दुसर निषेधाचं उत्तरच नाही.

नाना०—हः ! एकदम माणसातून उठून जायची आवड चळवळ्या लोकात फारच वाढलेली दिसते. पण रविकान्त, असल्या आततायीपणात काय अर्थ आहे ? श्रीमताच्या प्रकृतीला आराम असावा या दृष्टीन चळवळ थांबवावी अम नाही तुम्हाला वाटत ?

रवि०—पण ती थांबवण गाझ्यापेक्षा तुमच्याच हाती अधिक आहे. दारूच्या विक्रीस बंदी केल्याचे हुकूम तुमच्याकडून सुट्ट घ्या, त्या क्षणी आमची चळवळ थांबेल

नाना०—पण दारूबंदी केल्यान उत्पन्नाच केवढ कलम खच्ची होईल हे मी तुम्हाला शंभरदा सांगितल तरी तुम्ही लक्षातच घेत नाही. आता वेळच आली म्हणून इतक हव तर मी तुम्हाला आश्वासन देतो की, या सुधारणेसाठी जादा कर घ्यायला लोक तयार असतील तर तुम्ही म्हणता तसे हुकूम मी ताबडतोब सोडीन

रवि०—वा ! जादा कर बसवायचा आणि सुधारणा पदरात टाकायची हे औदार्य अजबच आहे ! पण असली जादूमतर हातचलाखी चालण्याइतके लोक भोळे राहिले नाहीत लोकांचा तुमच्यावर स्पष्ट आरोप आहे की, एक अत्यवश्यक सुधारणा तुम्ही व्यर्थ कोडून धरली आहे !

नाना०—हः ! चळवळीच्या निशेत वाटेल ते आरोप करायला काय लागत आहे ? पण कारभाराच्या जमाखर्चाची तोडमिळवणी करायची जबाबदारी ज्याच्यावर आहे त्याना तुमच्या मागणीच ओझ किती मोठ आहे ते पाहिल पाहिजे ना. तुम्ही मुळी ध्यानातच घेत नाही की दारूबंदीच्या पायी जी तूट —

रवि०—नानासाहेब, तूट तूट म्हणून आम्हाला दबकावण्यात काय अर्थ आहे ? केवळ तुटीचा बागुलबुवा दाखवून लोकाना भेवडावयाचा तुमचा डाव असेल तर, मीही पण वेळ आली म्हणून साग्नो की, काहीं एक घटना घडून आली तर युरपच्या शास्त्रज्ञाकडून मला मोठ पारितोषक मिळणार आहे. श्रीमताच्या हवाली मी असा करार लिहून घायला तयार

आहे की, माझ्या पारितोषकाचे सगळे पैसे स्पर्शही न करता जसेच्या तसे आनंदपूरच्या तिजोरीत मी भरणा करीन मग तर झाल ?

नाना०—वा ! विलायती पाढऱ्या ढगातून तुमच्यावर पडणाऱ्या काल्पनिक सरीचा हवाला देऊन आमच्या तिजोरीतली गगाजळी फुगवायचो आव तर तुम्ही खूप आणला आहे !

रवि०—काल्पनिक सरीचा हवाला ?—माझ्या शोधाबद्दल असले उद्गार ?—पण तुमच्या बोलण्याचा काय राग मानायचा ! माझ्या वित्येच अन् शोधाच महत्त्व तुम्हाला समजत असेल हा माझा अदमासच वेडेपणाचा होता गिरिशिखरावरच्या मानससरोवरात विहार करणाऱ्या हसाचा मोत्याचा चारा कसा असतो त्याची दरीच्या तळाशी जीर्ण तृणात सरपटणाऱ्या प्राण्यांना कुठची कल्पना अमणार ! पण नानासाहेब, केवळ जमा खर्चाच्या सबबीवर हा प्रश्न तुम्हाला फेटाळता यायचा नाही हे मी पुन्हा बजावतो.

नाना०—म्हणजे ? ही दारूबंदीची सुधारणा तिजोरीत तूट न येता पार पडेल अस तुमच म्हणण आहे की काय ?

रवि०—तस कोण म्हणतो ? पण हे पोकळ बुजगावण उभारून एका आवश्यक सुधारणेच गरीब पाखरू हुसकावून देऊ पाहता ते वाकीच्या गोष्टीत काय मोठी काटकमर वाया चालली आहे ? जमाखर्चाच्या तुमच्या कडेकोटाला अनवश्यक उधळपट्टीची हजार भगदाड दाखवता येतील, तीं बुजवा, अन् मग आम्हाला पैसाची सबब सागा वायफळ पोकसाठी भरती केलेल्या जनावराची लीद गोळा करण्याकरिता जो खर्च होत असेल तेवढ्याची जरी बचत झाली तरी हा प्रश्न सुटेल पाहुण्याच्या शिकारी तळाच्या तबूचे किनखापी तग कमी झाले तरी ही सुधारणा सहज करता येईल. तैनातदाराच्या अन् हुजऱ्याच्या मदिलाचे रग जरा कमी भडक झाले तरी—

नाना०—बस ! रविकान्त, तुम्ही कोणापुढ काय बोलत आहात याच तुम्हाला भा. आहे की नाही ?

रवि०—हो, खरच. प्रत्यक्ष श्रीमतानाच जे शब्द ऐकवायचे ते त्याच्या तात्पुरत्या सत्ताधान्याना मी ऐकवले हे चुकलच, पण येवढ खास की, आमच्या

निरुपद्रवी सभावर परवासारखे वदीचे हुकूम बजावण्यात, अन् आमच्या चळवळीला पायबंद लावण्याचा खटाटोप करण्यात जेवढा पैसा स्वर्च होत असेल तेवढ्याची जरी बचत झाली तरी दारूवदी अमलात आणता येईल.

नाना०—पण या तात्त्विक वादासाठी मी तुम्हाला बोलावलेच नाही. श्रीमत विलायतेत आहेत, त्याची प्रकृति बरी नाही. या दृष्टीन तुमची चळवळ थांबवायला तुम्ही तयार आहात की नाही ?

रवि०—श्रीमत परदेशी आहेत म्हणून इथल्या कोणकोणत्या गोष्टी थांबल्या आहेत ? बऱ्या अधिकाऱ्यांच्या बढत्या तहकूब झाल्या आहेत ? का बऱ्या मानकाऱ्यांच्या तैनाती बंद पडल्या आहेत ? का —

नाना०—एकूण श्रीमतांच्या मनःस्वास्थ्याची तुम्हाला काहीच किंमत नाही, म्हणायची !

रवि०—हेच शब्द आपणास विशेष पसंत असतील तर माझे विचार त्या शब्दांना आपण व्यक्त करा. माझा हेतू आपणास समजला म्हणजे झाल.

नाना०—तुम्ही गोष्टी निकरावर आणीत आहात आता आम्ही निकराचे उपाय योजले तर आम्हाला दोष देऊ नका.

रवि०—ठीक आहे जातो [जाऊ लागतो.]

नाना०—थावा, तुम्हाला दुसरी एक गोष्ट सांगायची आहे, अन् ती पहिल्याइतकीच महत्त्वाची आहे.

[असे म्हणून नानासाहेब तात्यासाहेबाकडे पाहतात. तात्यासाहेब मोठ्या खुप्रीने मान डोलावितात. रविकान्त थंबकतो.]

नाना०—तुम्हा चळवळ्या लोकाची दानत कधी नीट नसायची. नीतीन नीटनेटका असलेला एकही पुढारी माझ्या पाहण्यात नाही.

रवि०—दुर्योधनाला दुनियेत एकही सज्जन दिसला नाही.

तात्या०—शाहण्याला शब्दाचा मार पुरतो : तुमच्यासारख्याना तो पुरत नाही हेंच खर. रविकान्त, स्पष्टच सांगतो, ऐका. तुमचं अन् आमच्या कान्तेच एकमेकाकडे जाण येण आहे ना ?

रवि०—हो. का ?

तात्या०—यापुढ ते जाण येण अजीबात बंद झाल पाहिजे.

रवि०—कान्तेकडे मला जाता येत किंवा कान्ता माझ्याकडे येते हे मी आपलं भाग्य समजतो. प्रत्यक्ष देवाच्या दरवारचे हुकूम सुटले तरी हे भाग्य मी आपल्या हातानी दूर लोटण शक्य नाही

नात्या०—पण तिच्याविषयी अभिलाप धरून तुम्ही वागत असाल अन् त्यामुळं तिच्या मनातला सरदारी इभ्रतीचा अभिमान कदाचित् नाहीसा झाला, अन् समजा उद्या ती माझ्या मनाविरुद्ध वागू लागली—अ—अन्—

रवि०—आपण बोलताना घोटाळलात तरी आपल्या मनातला विचार मी समजला

तात्या०—तुमता समजून काय उपयोग ? कान्ता नानामाहेवाना अर्पण करावी असा माझा हेतु आहे तो मफळ होण्याच्या आठ तुम्ही आलात तर—

रवि०—ती धन्य स्थिति मला प्राप्त होईल अशी आशा नाही आम्हाला भय अन् माझा आनंद एकच आहेत आपली भीति खरी ठरावी म्हणून अर्चा आयुष्याची ओवाळणी करायलाही मी तयार होईन

नाना०—कान्तेवर मोहिनी टाकून आम्हा सरदाराच्या इभ्रतीला धक्का लावण्याची विटार्ई तुम्ही केलीत तर खरोखरच अर्ब आयुष्य कमी होण्यासारखी सकट तुमच्यावर कोसळतील हे लक्षात ठेवा

रवि०—मी मवाशीच सांगितल आहे, की तुमची भीति व्यर्थ आहे. पण ती खरी आहे अस मानल, अन् कान्तेच्या पाणिग्रहणाच भाग्य मला लाभल, तर त्यामुळ तुम्हा सरदाराची इभ्रत कमी कशी होते ते मला कळत नाही.

तात्या०—तुम्हा दरिद्र्याना या गोष्टी कळायच्या नाहीत.

रवि०—तस नव्हे तात्यासाहेब, पोकळ सरदारीच्या इभ्रतीत कळण्यासारखं काही नसतंच अस म्हणण अधिक उचित होईल केवळ तात्विक वादासाठी मी विचारतो, तुमची मुलगी माझी धर्मपत्नी झाली तर कोणाची इभ्रत वाढेल अन् कोणाची कमी होईल ? तुमची की माझी ? आज जगात मान कोणाला आहे ? तुम्हाला का मला ? जगात प्रसिद्ध कोण आहे ? तुम्ही ? का मी ? आनदपूरच्या प्रजेचा कैवारी अन् शास्त्रीय शोधक या नात्यानं मला हजारो लोक ओळखतात ना ? तुम्हाला आज कोणत्या गुणानीं

जग ओळखत आहे ? तुमच्या मनातला कुळाच्या दर्जाचा पोकळ डौल नाहीसा करण्याचे दिवस आता आलेच आहेत कुळाच्या मोठेपणाच जुनं युग सपल. हाताच्या कामान अन् दिलाच्या हिमतीन मोठेपणा मापण्याच हे नव युग आहे

नाना०—वा, रविकान्त, दोन हिताच्या गोष्टी सागण्यासाठी आम्ही तुम्हाला बोलावले, ते तुम्हीच आम्हाला शिरजारीच्या गोष्टी सांगू लागलात ? नवल आहे !

रवि०—माझ्या हिताबद्दल आपल्याला कळकळ होती हे आपल्या बोलण्यावरून काही कळण्यासारखे नव्हत आपल्यासारख्याचे हिताचे उद्देश म्हणजे प्रच्छन्न उपदेशच होत !

नाना०—बस् बस्, रविकान्त, ज्यास्त बोल् नका जे बोललात त्याच पश्चात्ताप करायला आयुष्य पुरायच नाही तुम्हाला मी काय सांगितले ते ध्यानात ठेवा श्रीमंत तिकडे आहेत तोपर्यंत तुमची चळवळ अजिबात बंद राहिली पाहिजे. काय ?

रवि०—उत्तर द्यायची माझी इच्छा नाही.

नाना०—अस्स ? बर अन् हे पहा, कान्तेबद्दल तात्यासाहेबांनी जें सांगितले तेही नीट लक्षात ठेवा [पट्टेवाला येतो] काय रे ?

पट्टे०—महत्त्वाचे कागद घेऊन चिटणीस आले आहेत

नाना०—बसा आलोच म्हणाव [पट्टेवाला जातो] (उठत) ठीक आहे रविकान्त तुम्हाला जायला परवानगी आहे

[सर्व जाऊ लागतात.]

(पडदा)

प्रवेश २ रा

[सरगम घोकीत पंचम प्रवेश करतो]

पंचम०—छे ! ही तान काही याद होत नाही ! (भोवताली पाहून) आणि अजून या हरभटाच्याच घरापाशी मी आहे ! सरगम घोकण्याच्या या

नादानं रोज तीन कोस जाऊन दोन कोस माग येणाऱ्या अकगणितातल्या वाटसराप्रमाण माझी स्थिति हळू हळू व्हायला लागली म्हणायची. अशा रीतीन रविकान्ताच्या घरी कलियुगात पोचायच काही चिन्ह नाही त्याच्याकडे तर मला शक्य तितक्या लवकर गेलच पाहिजे कारण कोकिलेसाठी साहस करण्याची मी प्रतिज्ञा केली खरी पण तळकोकणच्या जमिनीत गहू-जोधळ्याच पीक निघण जितक कठीण तितकच आम्हा गवयाच्या मेदूतून साहसाची कल्पना निघण कठीण आहे हे रविकान्त मोठे शास्त्रीय शोधक म्हणून नावाजलेले तेव्हा या साहसाच्या बाबतीत त्याचा सल्ला घ्यायच मी ठरवले. कोकिलेन लावलेला हा साहसाचा पण मला किती जाचक होणार हे माझ मला माहीत, पूर्वा पुराणकालात पणाची चाल होती पण ते पण म्हणजे नुमती नाटक अमत धनुभगाचा पण पुरा केत्यावचल मी तारीफ कोण करीत असतील ते करत, मी तर रामाला वाहवा यला सुळीच तयार नाही अहो, रामावतार होण्यापूर्वी विष्णून राम व्हाय, लक्ष्मीन सीता व्हायच, मोडायची गुप्त युक्ति फक्त रामाला माहीत असेल अस धनुष्य सभेत ठेवायच, या साऱ्या गोष्टी आगाऊ ठरलेल्या ! मग रामान तो पण जिकला यात काय मोठी मैफल मारली ? उलट, मी कोकिलेचा पण जिकला तर जगान रामापेक्षाही माझी तारीफ केली पाहिजे. (वाजूस पाहून) हे कोण ?—हरभट याना तोड दाग्ववन उपयोग नाही. आपल्या साहसाचा सुगावा कोणालाही लागता कामा नये (विचार करून) अथवा आपल्या कामात याचाही सल्ला घ्यायला काय हरकत आहे ?

[हरभट प्रवेश करतो]

हर०—(सुस्कारा टाकून स्वगत) हरी, हरी, हरी ! पावल तुटायला झाली अन् छाती फुटायला झाली, तरी आमच्या या पोरीच कुठ जुळेना ! आता कराव तरी काय ? चिमीला यदा उजवली तर पाहिजेच. पण ही सोळा वर्षांची झाली तरी कुवारपणाच गाव सोडून सौभाग्याच्या शहरात हिच पाऊल काही केल्या पडत नाही 'अष्टवर्षा भवेत् कन्या' या स्मृति-काराच्या वचनाचा आठ वर्षांनी झालेला हा अतिक्रम म्हणजे आमच्या धर्ममार्तंडत्वाच्या गाटोड्याला पडलेली आठ भोकच म्हणायची. यजमा-

नाच्याबरोबर आर्भी वाटेळ ते खातो, पितो पण ते सार वाड्याच्या भितीत. कपाळावरच्या या आडव्या गधामुळ लोकाना त्याचा गधही नसतो. पण न्हातीधुनी झालेली ही सोळा वर्षांची धर्मभ्रष्टता घरात वावरत आहे तिला काय करू ? इतकी ही कुरूप पोरटी माझ्या पोटी—म्हणजे आमच्या हिच्या पोटा घालायला विधात्याला कोणता वेदाचा आधार सापडला हे त्याच त्याला माहीत ! पोरीच लग्न कुठ तरी एकदा जुळवा म्हणून आमची ही सारखी टुमण लावते पण मी तरी काय करू ? हजार यापा देऊन एखाद गिन्हार्डक फुसलावून चिमीला पाह्यला म्हणून आणाव, तो चिमीच दर्शन झाल्याबरोबर गिन्हार्डक ज भीतीन वेशुद्ध हात ते चिमीला दाखवण्याच त्या बाजूलाच ठेवून त्याला डॉक्टरला दाखवायच काम आधी करावला— चिमीच्या सोदर्यांन अर्शा घायाळ झालेली गिन्हार्डक डॉक्टरला बोल सावध करण्यात अन् घर्ग पांचवण्यात माझी किती कमाई आज-कालत कमी झाली त्याची गर्णात नाही माझी तर आता खात्री झाली आहे, की सरळ मार्गान काही चिमीच्या गळ्यात मगळमुत्र पडायच नाही —

पंचम०—(पुढे होऊन) नमस्कार शास्त्रीबुवा, नमस्कार

हर०—नमस्कार, नमस्कार पण या वेळी तू रे इकडे कोणीकडे ? अन् असा चितामग्न का ?

पंचम०—ह ८८ अ !

हर०—अरे ! अगदी सुस्कारे टाकण्यापर्यंत मजल आली ?

पंचम०—शास्त्रीबुवा, हृदयाच्या विकारान मी सत्या अगदी जर्जर झालो आहे हो !

हर०—काय म्हणतोस ? तरी मी नेहमी सागत असतो की तुम्ही गवई लोक उठल्या मुटल्या गाता खरे, पण तानाच्या ताणामुळ शेवटी तुमची छाती तुमच्या तबोऱ्याच्या भोपळ्यासारखी होईल

पंचम०—तुम्ही माझ म्हणण समजला नाही शास्त्रीबुवा. हृदयाचा म्हणजे छातीचा विकार नाही झालेला मला माझ्या विकाराचा अन् छातीचा काही सवध नाही. माझा हा विकार घालवायला मला काही तरी छातीचं काम केलं पाहिजे येवढच काय ते.

हरभट्टः—वेदाच्या आधारावाचून नाही बोलायचे आम्ही

[पृष्ठ ४१]

हर०—मी नाही समजलो

पंचम०—नाही ?—अ—शास्त्रीबुवा तुम्ही कधी तरुण होता का हो ?

हर०—म्हणजे ? आता मी म्हातारा आहे की काय ? श्रीमताच्या रंगेल सहवासामुळे माझ्या केसावर जरा चंदेरी चमक आली असेल, वैराग्यशील वेदकृचा अहर्निश तोटी अमत्यामुळे दातांना विरक्त होऊन या जगावर पाठ फिरवली असेच, अन् माझ्या वियेला शोभा यावी म्हणून माझ्या वोगणी शरीरदृष्टीन योटा विनयती पत्करल्या असल्या पण वारं-क्याचा धक्का मला बसल्या जाह म्हणशील तर ते नाही हो मला खपायच

पंचम०—वर, ते जाऊ या पण शास्त्रीबुवा, एखादी मुसमुशीत तरुण स्त्री पाहून तुम्हाला कधी अस वाटल आहे का—की—

हर०—अम्ह ! आपली स्वर्ग प्रणयजाळात मापटली आहे । ग ! आता मला कळल्या तुझ्या हृदयाचा विकार पण काय रे, अशी कोण पुढ्य दृष्टीस पडली की जिच्यामाठी तू रात्रदिवस झुरावस ?

पंचम०—त्या मुसमुदगीच वर्णन गत्यात करण म्हणजे घोर पातक होईल एका,

पद

सुरलोकीचि परी नागी राहरी वरि प्यारी ॥ ध्रु० ॥ प्रिय भारि खुमारी रंगभरी ओटाची । नेत्रानी खुणवी प्रेमभरें त वाटे गोडी जीवा भारी ॥ १ ॥

हर०—हे तिच्या सादर्याच वर्णन झाल पण तिच नाव काय ?

पंचम०—कान करा इकडे (कानात सांगता.)

हर०—(दचकून) काय ?—ती ? पंचमा, अरे भलत्या स्त्रीचा अभिलाप धरलास. यात तुझ कल्याण कधी व्हायच नाही. “ न कदा दुर्लभ-स्त्रियोभिलाप कल्याणाय । ” अस ठणठणीत वचन आहे. वेदाच्या आधाराशिवाय नाही बोलायचे आम्ही ! अरे हा विडळपत कारकून, कार-कुनाच्या गाईन भरलेल्या हाताखेरीज दुसऱ्या कोणाच्याही हाती आपल्या

पोरीचा हात देणार नाही. तुला आपली मुलगी द्यायला तर तो कधीच तयार होणार नाही.

पंचम०—पण शास्त्रीबुवा, तुम्हीच निःपक्षपातबुद्धीन सागा पाहू, कीं विट्ठलपताला माझ्यात असा कोणता मोठा उणेपणा दाखवता येण्यासारखा आहे

हर०—तुझा मोठा उणेपणा म्हणजे तू गवई आहेस, अन् हा असा तबोरा गळ्यात अडकून व्यानासारखा हिटतोस

पंचम०—बर झाल हा प्रश्न काढलात केव्हा तरी ही मळमळ निघायला हवीच होती असा तबोरा अडकवून मी हिडतो म्हणून हसा-
ला लोकाची तयारी आहे पण मी अम का करतो याचा कोणी चव-
नी द्वीन विचार करील तर शपथ आहे, मद्याचा काळच असा आहे
की वारून आपला घटा जाहीर होईल असा पोपाग्य प्रत्येकान टेवावा.
दवाग्यान्यात पेशटच्या नावाने ग्रन्थ असूनही डॉक्टर लोक गवराची नळी
दस्तरुमालाप्रमाणे शिवावाहेर टाकावती टेवन मिरवतात ना ? त्यांना नाही
कुठे तुम्ही हसत ? एकाही अशिलाचा जोडा उवरल्यात पटत नसूनही
वकील लोक मारे डोक्याला पगडी अन हाती कागदाची जुडी असे मिर-
वतात की नाही ? त्यांना नाही ते तुम्ही हसत ! डॉक्टराची नळी, पकि-
लाची पगडी अशा निरनिराळ्या धद्याच्या निशाण्या लोकमान्य झाल्या
आहेत मग आमच्याच धद्याची तेवटी निशाणी का नसावी ? अशी
एखादी निशाणी रत्नाकर ग्रथातून गोधून काढण्यात काही बडे पडित
गुतले आहेत म्हणे ! पण त्याचे शोब पुणे होईपर्यंत थावायला मी कबूल
नाही, अन् म्हणून असा तबोरा अडकवून मी हिडत असतो. आधीच
आमच्या धद्याला इतकी निकृष्टावस्था आली आहे, की आमच्या तबोऱ्या-
चा भोपळा दुनियेला कडू कार्यासारखा नकोमा वाटतो. अशा वेळी
आमच्या धद्याची इभ्रत आमची आम्हीच वाढवायला नको ?

हर०—अलबत, पण या गोष्टी विट्ठलपताला पटल्या पाहिजेत ना ?

पंचम०—नाही पटल्या तर नाही मीही त्याची विनवणी न करता
कोकिलेला वश करायच ठरवल आहे. कारकुनाची मनधरणी करायला

मी काही अशा तशा कुळात निपजलो नाही दुसऱ्या कशाबद्दल नसल तरी अफाट आवाजीबद्दल आमच घराण फार विख्यात आहे आमच्या बाबाची अशी गोष्ट सांगतात, की ते पहाटे उठून खर्जाची मेहनत करू लागले की शेजाऱ्यापाजाऱ्याची घर हादरू लागायची, अन् गुलाबी साखर-झोपेत गुरमळलेली गुलजार जोडपी धरणीकपाचा भाम होऊन दचकून उठायची ! आमच्या आजोबाच्या आवाजीची अशी आख्यायिका सांगतात, की ते जालदरच्या जलशात गायले तेव्हा गवई नाही, पण कित्येक स्त्रिया गर्भगलित झाल्या, अन् गावातल्या अडलेल्या बाळतिणीची भराभर मुटका झाली गवयाना अन् नटाना भडाभड पदव्या देणारे सपादक त्या काळी नव्हते हो, नाहीं तर मिह, वाघ, अम्बल, गनटुकर इत्यादि झाडून पारे हिंस पशु गायनाशी समास करून आमच्या घराण्यात खळत राहिले तुम्हाला दिमले असते अशा जबरदस्त कुळातला मी आहे विठ्ठलपण या रुकाराची मी नाही किमत टेवायचा

हर०—काय म्हणतोस !

पंचम०—हो कारण कोकिला स्वत मला अनुकूल आहे एखादा पराक्रम मी करून दाखवून तिची मर्जी सपादन केली तर बापाला धाब्यावर बसवून माझ्यावरोबर बोहत्यावर चढायला ती तयार आहे

हर०—अस ?

पंचम०—अन् या बाबतीतच मला तुमची मदत पाहिजे आहे. शास्त्रीबुवा, मला एखाद्या साहसाची कल्पना सुचवाल तर माझा मसार थाडून दिल्याच श्रेय तुम्हाला मिळेल

हर०—(स्वगत) याच्या या भाषणाने माझ्या डोक्यांत एक नामी युक्ति येऊ लागली आहे ती जर सिद्धीला गेली तर माझ्या चिमीच लोढण या मूर्खाच्या गळ्यात अडकविता येईल, अन् याच्या हृदयाच्या विकाराचा फायदा घेऊन माझा हृद्रोग मला नाहीसा करता येईल.

पंचम०—शास्त्रीबुवा, गप्प का हो बसलात ? सुचवा ना काही कल्पना.

हर०—विचार करीत होतो रे—अ—सुचवतो एक कल्पना. पण माझ्यावर तुझा पुरा विश्वास आहे ?

पंचम०—विश्वास ? एकदा तुम्हाला मसलतीत घेतल्यावर मग माझ्याकडून विश्वासात कुचराई व्हायची नाही. तुम्ही सागाल ते मानायच एकदा ठरल्यावर गुजराथी बनिया एक सवध मिरची खाऊन जिंदा राहिला म्हटलत तरी खर म्हणेन, हिमालय पर्वत पर्वतीच्या टेकडीहून ठेगणे आहेत म्हणून सांगितलत तरी हू म्हणेन, क्रिवा एखादी सगीत परिपद बाचाबाची, मारामारी न होता पार पडली म्हणालात तरी मान डोलवीन तुम्ही मात्र माझी मान कापू नका म्हणजे झाल

हर०—हरकत नाही अस कर (विचार करीत स्वगत) हा अमच. (उघड) हे बघ, मी सागेन त्या रात्री अन् सागेन त्या प्रहरी विट्ठलपताच्या घरात शिरून कोकिलेला तिच्या शय्येवरून उचलून मी सागेन त्या मकेत-
ला येऊन ये मीही त्या वेळी तेथे येतो तू तिला घेऊन आलास की मी आपला हातानी देतो तुमचा विवाह लावून

पंचम०—(तान मारून) बहोत अच्छी ! मोठ काव्यमय साहस काढलत डोक्यातून शास्त्रीबुवा ! या साहसान कोकिला प्रसन्न झालीच पाहिजे. पण शास्त्रीबुवा, हा असला विवाह शास्त्रशुद्ध होईल ना ? नाही तर—

हर०—हातू वेड्या, काय ही शका ! विवाहाचा हा मार्ग अगदी वेदोक्त आहे. “ गाधर्वः स तु विज्ञेयो । ” अन् “ राक्षसो विधिरुच्यते । ” अशी ठणठणीत वचनच आहेत मुळी वेदाच्या आधारावाचून नाही बोलायचे आम्ही ! गाधर्वविवाह अन् पैशाची विवाह याच्या मिश्रणाचा एक प्रकार होणार आहे हा. मात्र या प्रकारात ज्या स्त्रीच हरण करायच ती सर्व विधि पार पडेपर्यंत वस्त्रान नखशिखान्त झाकलेली पाहिजे असा दडक आहे. “ विवाहार्थे ऽवगुठितप्रियाहरणम् । ” अस ठणठणीत वचन आहे. वेदाच्या आधाराशिवाय नाही आम्ही बोलायचे !

पंचम०—(स्वगत) ज्ञानोबानी ज्या रेड्याच्या तोडून वेद ओकवले तो हाच की काय ?

हर०—त्या साऱ्या गोष्टी सागतो तुला समजावून. चल आमच्या घरात.

पंचम०—चला. (स्वगत) इच्छा सवळ असली की मदत घरीं चालून येते म्हणतात ती अशी. आता रविकान्ताकडे जायची काय गरज

आहे ? (उघड) शास्त्रीबुवा, तुमच्या या साहाय्याबद्दल तुमची जन्मभर आठवण ठेवीन.

हर०—(स्वगत) तुझी अन् माझ्या चिमीची जन्मगाठ घालून दिल्यावर माझी आठवण तुला साहजिकपणच जन्मभर राहिल चिमीचा गळा मगळसूत्रान साजरा होणारस दिसत आहे [जातात.]

(पडदा वर जातो)

प्रवेश ३ रा

[मय्यरात्रीची वेळ चादणे पडले आहे. तात्यासाहेबाच्या वाङ्मताील मागील बाजूचा बगीचा दिसतो मधून मधून असलेल्या वाटापैक.,

एका वाटेवर आगमखुर्ची टाकून कान्ता पडली आहे. तिच्या हातात एक पुस्तक आहे पण ते वाचण्याऐवजी त्यात तर्जनी घालून मिटून छातीवर टेकून ती चद्राकडे पाहात विचार करीत आहे.]

कान्ता०—(छातीशी टेकलेले पुस्तक खाली करून माडीवर टेकून) अशीच मी किती वेळ विचार करीत राहणार ?—अन् शिवाय, अस नुसतं स्वस्थ पडण म्हणजे काही विचार करण नव्हे विचार करायला म्हणून मी बसले खरी, पण विचार करण्याऐवजी कल्पनाचक्षुपुढची रविकान्ताची मूर्ति न्याहाळण्यातच मी भान विसरले. विचार एकदोन पावल पुढ जातो न जातो तोच त्याचा धागा सपून प्रेमाच्या चिंतनातच मन रमून जात. प्रेमाला मदिरेची उपमा देतात ती मला वाटत यासाठीच. छे ! हा प्रेमाचा उन्माद कायम असताना माझ्याकडून विचार कसला होणार ? एकदा वाटत, विचाराची सारी नीरस बघन तोडून टाकून काही वेळ मनाच्या नौकेला प्रियचिंतनाच्या समुद्रात खुशाल तरगू द्याव. (चद्राकडे पाहून) चंद्रा, माझ हे बोलण ऐकून हसलास ? का हसलास ? मी असच करावं अस तू सागत आहेस ना ! प्रणयीजनाचा तू जितलग मित्र आहेस, तेव्हा

तूं सागशील ते हितकरच असणार. पण माझी गोष्ट सामान्याहून निराळी आहे हे तू विसरलास. मी आपल मन रविकान्ताना अर्पण केल आहे. पण त्याच्या मनाचा ठाव मला कुठ लागला आहे ? रात्रदिवसाचा एकेक क्षण मी त्याच्या नावान जपते आहे. पण मोठमोठ्या शोधात अन् लोकसेवेत गुतलेल्या त्याच्या मनाला माझी आठवण क्षणभर तरी होत असेल का ? छे ! या शकाकुशकानी मन कस बावरून जात !

पद (पटदीप, झपताल)

अधिर मन बावरे, घेइ आंदोलनें । विविधभावांवरी प्रेम-
शंकागुणें ॥ध्रु॥ दयितहृदयातले अणु जरी लाभलें । स्थल,
विसावेल मन । कान्तगुणचित्तनें ॥ १ ॥

चंद्रा, तू माझा खरा मित्र आहेस ना ? मग माझी एक विनवणी मान्य कर. तू आपल्या शीतकगनी रविकान्ताच हृदय चाचपून पहा, अन् तिथ माझी आठवण आहे की नाही ते मला साग. वायुलहरीनो, पश्चिमेकडून येताना वाटेत रविकान्ताच्या खोलीत डोकावा आणि ते एकान्तात माझ्या-विषयी विचार करीत असले तर धावत येऊन मला सागा तुम्ही मला येवढ साहाय्य केलत तर उद्या वाड्निश्चयाच्या वेळी नानासाहेबाशी मला लग्न करायच नाही अस तात्याना स्पष्ट सागण्यापुरता खबीरपणा माझ्या मनाला येईल. पण छे ! प्रेमविव्हल माणसाच दुःख पाहण्यात सुख मानणारे तुम्ही मदनाचे मदतगार ! तुम्ही कसच मला साहाय्य करणार ?—काय कराव ?—एखाद्या मत्राची सिद्धि जवळ असती तर या वेळी सूक्ष्म रूप धारण करून रविकान्ताच्या हृदयसपुटात शिरून आले असते.—किंवा रविकान्तच इथ आले तर ?—किती वेडी मी. अशा भेटी काढ-बन्यात किंवा नाटकातच व्हायच्या.

[पडद्यात गलबला होतो व पिस्तुलाचे बारही ऐकू येतात.]
अगबाई ! हा गलबला कसला—

[“ मारो मारो ” असे काही लोकाचे शब्द, व “ विश्वासराव, घाबरून नका ” असा रविकान्ताचा शब्द ऐकू येतो.]

काय ?—हा रविकान्ताचाच शब्द नाही का ?—हा दगा—अन् त्याचा हा शब्द—याचा अर्थ काय ? काही दगाफटका आहे की काय ?—(बाहेर डोकावून पाहाण्यासाठी बाजूच्या भितीकडे जाते.)

[पडदा पडतो. पडद्यापुढे असा देखावा दिसतो की पाचसहा बुरखे-वाले इसम आणि रविकान्त व विश्वासराव याजमध्ये चकमक चालू आहे. थोडा वेळ झटापट झाल्यावर बुरखेवाले लोक पळून जातात.]

रवि०—नानासाहेबाच्या कुटिल नीतीची मजल येथपर्यंत गेली म्हणायची.

विश्वास०—मी म्हणतो हा प्रकार श्रीमताना तारेन कळवावा.

रवि०—कळवून काय उपयोग ?—अन् शिवाय माझ्यावरच असल वैय्यक्तिक सकट कळवून श्रीमताची मनःशान्ति विघडविण्याची माझी इच्छा नाही.

विश्वास०—पण आजचा हा प्रकार म्हणजे कळस झाला.

रवि०—तरी तो सहन करण्यातच आपल्या कार्याचा उत्कर्ष आहे. (पडद्यात पुन्हा बार होतो.) अरे ! विश्वासराव, त्याच्यापैकी एकजण अजून आपल्या पाठीवर आहे वाटत. (पुन्हा बार होतो.) घे चाण्डाळा ही परतभेट.

[रविकान्त नेम धरून पिस्तुल उडवितो. आतून “ मेलों मेलों ” अशी आरोळी ऐकू येते.]

विश्वास०—मला वाटत त्याला वर्मी गोळी लागली.

[पडद्यात पुन्हा “ मेलो ! अयाई ! ” असा शब्द होतो]

रवि०—असं दिसत आहे. तो घायाळ होऊन पडलेला असेल तर त्याला तसाच ग्राहून जाण बर नाही. या पाहू इकडे. [जातात.]

[पडदा बर जातो. आत रस्त्याचा देखावा दिसतो. बदमाशापैकी एकजण विव्दळत पडलेला असतो]

बदमाष०—अयाई ९९ ! पाणी ९ ! पाणी ९९ !

[रविकान्त व विश्वासराव प्रवेश करतात]

रवि०—विश्वासराव, याला सावरून धरा पाहू. याला आधी पाणी पाजल पाहिजे. पण इथ पाणी कस मिळणार !

विश्वास०—ही लगतची बाग तात्यासाहेब सरदाराच्या वाड्याच्या मागचीच मला वाटत.

रवि०—खरच इथ आत गेलो तर पाणी मिळेल कदाचित्. जाऊ का त्या भितीवरून उडी मारून ?—तुम्ही याला असा बाजूला घ्या वर.

[विश्वासराव जवमी बदमापाला एका बुडगमध्ये नेतो. रविकान्त दुसऱ्या बाजूच्या बुडगमध्ये जातो. पडदा वर जातो व प्रवेशाच्या आर-भीचा बागेचा देखावा पुन्हा दिसतो]

रवि०—(प्रवेश करून) कुठ वर पाणी असेल इथ ? (आराम-खुर्ची पाहून) ही खुर्ची—हे पुस्तक ! इथ कोणी नुक्तच वाचीत बसल होत की काय ?—पण पाणी कुठ मिळेल ?—

कान्ता०—(प्रवेश करून) हे पाणी. पाहिजे आहे ना ?

रवि०—कोण ! कान्ता !—की माझ्या हृदयातला विचार ओळखून प्रगट झालेली जलदेवता !—

कान्ता०—(स्वगत) हृदयातला हेतु ओळखता आला असता तर अशी चिंता करित कशाला बसले असते ? (उघड) आधी हे पाणी हव ना ?

रवि०—तू मला आश्चर्यान थक्क करून सोडलस थाब. हे पाणी त्या माणसाला पाजून त्याची विश्वासरावाबरोबर रवानगी करतो अन् परत येतो. (दोन पावले जाऊन मागे वळून पाहून) पण देवतेप्रमाण प्रगट झालीस तशी मी यायच्या आधी गुप्त होऊ नकोस अ ! [जातो.]

कान्ता०—(स्वगत) हे स्वप्न तर नसेल ! त्याच्या निदिध्यासामुळं त्याच्या दर्शनाचा हा भास तर मला झाला नसेल ! हे स्वप्न असेल तर यातून जागृतिच यायला नको.

पद (काफी-देस, एकताल)

किति सुखकर हा भास । हृदयांतर करि उलसित । जाय
विरुनि सकल ताप मनिचा । हा गोड ध्यास ॥ ध्रु॥ भ्रमचि
रुचिर वाटत हा । जागृति विषसमचि गमत । मीलन जइ
होत मधुर । जाय विरुनि इ० ॥ १ ॥

पण हे स्वप्न नाही. त्यानी माझ्या हातातून पाणी घेतल तेव्हा माझ्या हाता-
वर उडालेले हे थेंबे अजून तसेच आहेत. त्याचे ते कर्णमधुर शब्द अजून
माझ्या कानात घुमत अहित अन् त्या तिथे थंबकून—अगबाई ! ते
तिथून हाललेच नाहीत की काय ? कीं ते जाऊन परत आले तरी मी
भ्रमिष्टासारखी उभीच आहे *

रवि०—(प्रवेश करून) नाही, माझी देवता अजून गुप्त झाली नाही.
(तिच्या जवळ येऊन) किती अकल्पित आपली भेट !

कान्ता०—मला तर ती स्वप्नासारखीच वाटते.

रवि०—मलाही ती कितीही सुखदायक वाटली तरी स्वप्नासारखीच
मानली पाहिजे, आणि मन कितीही ओढ घेत असल तरी इथे अधिक
वेळ राहता उपयोगी नाही. कारण—अ—तू दुसऱ्याची वाग्दत्त वधू
आहेस. अशा एकान्तात तुझ्याशी फार वेळ बोलण वर नव्हे.

कान्ता०—झाला हाच जगाच्या दृष्टीन अतिक्रम ठरेल.

रवि०—तस नाही. पण आता गेल पाहिजे. ऐनवेळी तुझी मदत झाली
याबद्दल आभार मानतो. येतो.

कान्ता०—ठीक. मीही आता मघासारखी सुखाच मनोराज्य करीत
बसते. (खुर्चीवर बसते व पुस्तक उघडते.)

रवि०—(चार पावले जाऊन परत येऊन) जाऊ !

कान्ता०—ह ! (स्वगत) किती निर्दय पुरुषाची जात !

रवि०—(स्वगत) किती खोल मनाची बायकाची जात ! (उघड)
अं—म्हटलं—येतों.

कान्ता०—(पुस्तकातून मान वर न करता रागाने) हं !

रवि०—इतक चित्तवेधक कसल पुस्तक आहे ते !

कान्ता०—(पुस्तक दूर करून) म्हणजे ?—मला वाटल मी एक-टीच आहे

रवि०—माणूस विशेष आनदात असेल किंवा विशेष दुःखात असेल तरच त्याला एकट बसावस वाटतं.

कान्ता०—मग ?—मी विशेष आनदात नसेन कशावरून ?—

रवि०—उगीच का स्वतःची व माझी वचना करतेस ?

कान्ता०—वचना का ? या वेळी मी आनदात का नसाव ? नाना-साहेबासारख्या खलपुरुषाशी माझ लग्न होणार ! माझ्या सान्या सुखस्व-प्नाचा चुराडा होणार !—माझ जीवित कायमच कडू होणार !—याहून थोर भाग्य ते कोणच ?—याहून मोठ सुख ते कोणत ?—(बोलता बोलता तिचा स्वर रडवा होतो, डोळ्यात अश्रू येतात, व हातातील पुस्तक गळून पडते.)

रवि०—हे काय ? मी तुला लागेलस काही बोललो ?—कान्ते,

कान्ता०—(स्फुदत) मला दुसऱ्याची वाग्दत्त वधू ठरविलीत—

रवि०—तुझ्या या आसवानी माझ्या मनातला सदेह पार धुऊन टाकला म्हणून ती मला प्यारच वाटतात. पण कान्ते, ती अधिक साडू नकोस, मला क्षमा कर, अन् मला खरच साग नानासाहेबाशी ठरलेला विवाह तुला पसत नाही ना ?

कान्ता०—दोन दिवसापूर्वी या शेजारच्या कुडीतल्या गुलाबाला एक सुंदर फूल आल होतं. भ्रमर आपल्याजवळ येऊन गुजारव करील अन् आपण आपला मधुर रस त्याला अर्पण करू अशा उत्कण्ठ आशेन तें फूल दोन दिवस झाडावर डुलत होतं. पण भ्रमरानं त्या फुलाकडे दुकूनही पाहिलं नाहीं, त्या फुलाची तीव्र निराशा झाली, अन् शेवटी दुःखाच्या भरातं त्यान मातीत उडी घेतली. त्या गुलाबाला मातीची सगति पसंत घाटली असं का म्हणायचं ?

रवि०—तुझा हा गुलाबाचा मार मी मोठ्या आनदान सहन करतो. पण माझ प्रेम तुझ्याजबळ उघड बोलून दाखवायचा धीरच मला होईना.

कान्ता०—तुमच मन न ओळखता मघाच्या वागण्यान मी तुम्हाला व्यर्थ दुखवल. मला क्षमा होईल ना ?

रवि०—छे ! दृष्टि असून आधळ्यासारखा, अन् वाचा असून मुक्या-सारखा मी वागलों अन् तुझा इतका अत पाहिला याबद्दल मीच तुझी क्षमा मागायला हवी.

कान्ता०—क्षमेच देण फक्त स्त्रियानीच मागायच असत अन् पुरुषानीं घायच असत. म्हणून मला क्षमा असावी अन् माझा स्वीकार करावा. म्हणजे तात्यासमोर स्पष्ट बोलायला मला धीर येईल. आमची तारा नेहमीं म्हणते तेच खरं, की कुजत चाललेल्या आमच्या सरदार घराण्याचा उद्धार व्हायला हवा असेल तर आम्ही मुलीनीसुद्धा वेळीच जाग होऊन बड केलच पाहिजे. आम्ही स्वतंत्र बुद्धि दाखवली तरच नव्या युगाचा उदय होईल. या युगान्तरात तुमच्यासारख्या कीर्तिवतान नायकाची भूमिका नको का घ्यायला !

रवि०—किती मधुर तुझ बोलण ! तुझ्यासारखी नायिका दिसल्यावर नायकाची भूमिका घेण्याचा मोह प्रत्यक्ष देवानादेखील होईल.

पद (कर्नाटकी, तिताल)

मधुरशा पेशा या । बघुनि विमला मुखचंद्राला ॥ ध्रु० ॥
रमण व्हाया । सुरलोकांतला । देव सहजी । यावा क्षणाला ॥१॥

(पडदा पडतो)

अंक दुसरा समाप्त

अंक तिसरा

प्रवेश १ ला

[गावाबाहेरचे मारुतीचे देवालय. बुरख्याने नखशिखान्त झाकलेल्या कोकिलेला खाद्यावर घेऊन पंचम प्रवेश करतो.]

पंचम०—(कोकिलेला खाली ठेवून) हुश ! या कोकिलेच ओझं इथपर्यंत आणता आणता अर्धा जीव झाला. बाकी अर्धागी मिळवायसाठी अर्ध्या अगातला जीव गेला तर काय विघडल ? कोकिले, लग्न झाल्यावर नवऱ्याच्या डोक्यावर साऱ्याच बायका बसतात. पण तू मात्र लग्नापूर्वीच अक्षरशः माझ्या डोक्यावर बसून घेतलस. शास्त्रीबुवानी सांगितलेल्या या स्थली कोकिलेसकट सुखरूप तर येऊन पोचलो. वधूला नखशिखान्त झाकली पाहिजे अन् लग्न लागेपर्यंत वरान तिच्याशी अक्षरसुद्धा बोलता कामा नये हा शास्त्रार्थ शास्त्रीबुवानी कुठला काढला कोण जाणे ! मी तर कोकिलेशी बोलायला अन् तिचा मुखचंद्र पाह्यला इतका अधीर झालों आहे—करू का हिचा बुरखा दूर ? शास्त्रीबुवा यायच्या आधी एक शब्द जरी हिच्याशी चोरून बोलायला मिळाला तरी प्रतिस्पर्धी गवयाच्या दहा अस्ताया चोरल्याचा आनंद मला होईल. कोकिले ! स् ! ए कोकिले ! जरा बुरखा दूर करून—(ती हाताने नको अशी खूण करते)—अग भितेस काय ? शास्त्रीबुवा अजून आले नाहीत तोच—(ती नको म्हणून खूण करते)—किती भित्री तू ! अग भय अन् लाज सोडण हे तर प्रेमाच पहिल लक्षण आहे ! (ती पुन्हा खूण करते) वर, राहू दे. तुझी भीति एका अर्था खरी आहे. शास्त्रीबुवानी आपल्याला बोलताना पाहिल तर त्याच मस्तक फिरून आपल्या मस्तकावर पडणाऱ्या अक्षता परत फिरायच्या. शास्त्रीबुवानीं लग्नविधीसाठी देऊळ तरी कोणत शोधून काढू पहा. मारुती-सारख्या कडक ब्रह्मचान्याच्या साक्षीन आमच लग्न लावण्यात या हरभटाचा काय हेतू असेल हरी जाणे ! बाकी, पुत्रप्राप्तीसाठी झुरणाऱ्या बायका

अघळ पघळ शंभ्र पुत्र प्रसवणाऱ्या धृतराष्ट्राला नवस करण्याऐवजी मारुति, दत्त अगा ब्रह्मचारी देवाच्या प्रदक्षिणाचीच पायपिटी करतात, तेव्हा शास्त्रीबुवाची ही योजना चुकीची नाही म्हणता यायची. पण हे शास्त्रीबुवा अजून का येईनात ! मला तर इथ आता हळू हळू भीति वाटायला लागली आहे. रात्रीची ही अशी वेळ, शिवेबाहेरच हे असल ओसाड देऊळ, अन् बाईमाणूस बराबर असलेला मी हा असा एकटा ! या बाजूला चोराचिलटाचा उपसर्ग फार आहे म्हणतात. दुसर काही नाही. चोरट्यांनी कोकिलेला पळवली म्हणजे ऐन मैफलीत तबोऱ्याची तार तुटून हातात खुटी मात्र राहिल्यासारख व्हायच ! हा मारुति जागत दैवत आहे म्हणतात पण त्याचा काय नियम ? बोहल्यावर चढायला निघालेल्या वधूच केवढ महत्त्व असत त्याची या ब्रह्मचान्याला कल्पना नसल्यामुळं काकिलेच्या चोरीकडे हा खुशाल कानाडोळा करील ! तें काहीं नाही. हरभट येईपर्यंत हरप्रयत्नान मला जाग राहिलच पाहिजे. गात बसावं झाल म्हणजे मनातली भीतिहि कमी होईल अन् माझा आवाज लाबवर ऐकू जाऊन हरभट त्वरेने येईल.

पद (मेघमल्हार, एकताल)

आली शुभघटिका भली । पातली । प्रेमलग्नघाट झालि,
घाट झालि ॥ ध्रु० ॥ मदनरंग उडवाया । रमणरमणि अधिर
झाली । बहुत ही व्याकुळली ॥ १ ॥

[तो गात असताना हरभट लग्नविधीला लागणारें साहित्य घेऊन प्रवेश करतो. पंचम गाण्यात गर्क असतो. शेवटीं हरभट मागून त्याचा तबोरा पकडतो.]

पंचम०—(दचकून) बाप रे ! चोर, चोर ! कोकिला गेली ! चोर !—
(मागे वळून पाहतो तो हरभट दृष्टीस पडतो.) शास्त्रीबुवा हे हो काय ! म्यालो ना मी.

हर०—अरे भ्यायला असलास तरी तसं दाखवू नकोस. तू आज कोकिलेला आपल शौर्य पटवणार आहेस ना !

पंचम०—हो खरच. बर झाल या वेळीं बुरख्यामुळं कोकिलेची नजर

बद झाली आहे. आपल्या शास्त्रात सांगितलेली प्रत्येक गोष्ट आपल्या हिताची असते हेंच खर. बर पण शास्त्रीबुवा, आता वेळ घालवूं नका. एकदा विधि लवकर उरकून टाका पाहू.

हर०--विधि काहीं फारसा भानगडीचा नाही. तूं असा इथं उभा रहा. कोकिला अशी समोर उभी राहिल. या फुलाच्या माळा दोघजणं हातात घ्या, अन् माझे मत्र संपले की एकमेकांच्या गळ्यात घाला म्हणजे झाल. समजल ना पचमा. नाही तर ऐन माळ घालायच्या वेळीं सरगम घोकत बसशील !

पंचम०--वा ! कोकिलेपेक्षा सरगम अधिक आहे कीं काय !

हर०--नाही, आपल बजावल. (स्वगत) येथपर्यंत तर ठीक जमलं. विठ्ठलपताला मसलतीत घेऊन त्याच्या घरी कोकिलेच्या जागी चिमीला निजवून पचमाकडून तिला इथ आणवण्याचा डाव तर साफ टाकल्या-प्रमाण पडला. आता कुमारी चिमी सौभाग्यवति होणार खास. बोहल्याच्या फलाटावर उभ्या असलेल्या चिमीला पचमाच्या हाती देऊन विवाहाच्या डब्यात ढकलली अन् चार मत्राची शिटी फुकली कीं सुटलो. मग याच्या संसाराची गाडी खडाब्याच्या कड्याखाली कोसळो नाही तर बोरघाटाच्या बोगद्यात गडप होवो. (उघड) ह, हे पहा. वधूवरानो, आता मी लग्नाचे मत्र म्हणतो. पण त्यापूर्वी कोकिले तू खुणेन दर्शव, अन् पचमा तू साग, तुमच एकमेकावर अगदी खरखुर प्रेम आहे ना !

[कोकिला होय म्हणून खूण करते.]

पंचम०--शास्त्रीबुवा, ऐन मध्यरात्री हिला डोक्यावर घेऊन तीन मल धडपडत आलो यापेक्षा माझ्या प्रेमाचा पुरावा तो कोणता पाहिजे हो तुम्हाला ! अहो, तबोऱ्याच्या जोडाच्या दोन ताराप्रमाण जुळलेल्या आमच्या प्रेमाविषयी शका घेता तुम्ही ? धिःकार असो तुम्हाला. धिःकार--

हर०--अरे रागावू नकोस असा. शास्त्रात सांगितलेलेच प्रश्न मी विचारतो आहे. वेदाच्या आधारावाचून नाही चालायचे आम्ही. आता आणखी एक प्रश्न की सपल. वधूवरानो, विवाह कशासाठी करायचा याचं तुम्हाला ज्ञान आहे ना ?

पंचम०—शास्त्रीबुवा, तुमचा हा प्रश्न म्हणजे आमच्या तारुण्याचा घडघडीत अपमान आहे.

हर०—अरे सतापू नकोस. माझ्या प्रश्नाचा अर्थ असा की धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष याच्या सिद्धतेसाठी—धर्मार्थकाममोक्षेभ्यः ।— विवाह करायचा असतो हे शास्त्रवचन तुमच्या दोघाच्या मनावर पुर बिंबलेल आहे ना ?

पंचम०—अहो यात काय सशय ? मी तर या कोकिलेला नेहमी सागत असतो की धर्मार्थकाममोक्षेभ्यः अस शास्त्रवचन आहे, तेव्हा तुला काममोक्ष नको असला तरी निदान धर्मार्थ तरी माझ्याशी लग्न लाव.

हर०—ठीक ठीक. मग या गाधर्वविवाहाला तुम्ही उभयता पात्र आहात खचित. आता मी मत्र म्हणतो तर. “ अस्मिन् गाधर्वविवाहे—
[पडद्यात पाय वाजतात]

पंचम०—(घाबरून) शास्त्रीबुवा, कोणी तरी आल वाटत—

हर०—चल, वेडा ! कोणी नाही. आता मधे बोलू नकोस उगीच. ह. “ अस्मिन् गाधर्वविवाहे वधूवर—

[चोर प्रवेश करतात. “ अरे बाप रे ! शास्त्रीबुवा, चोर ! ” असे म्हणून पंचम बैठक मारतो हरभट आ वासून पहात राहतो.
कोकिला चुळबुळ करते]

चोरांचा नाईक—लई नामी शिकार घावली. या भटाला अदुगर चागला धरा. येच्याजवळ काही तरी ऐवज असलाच पाहिजे. (निरखून पाहून) तात्यासाब सरदाराच्या घरचा भट दिसतुया हा. मोठ्याच्या घरचं कुत्रवी लुटण्यासारक असत. ए भटा—

हर०—अहो, काय लुटायच असेल ते खुशाल लुटा. पण अशी अरे तुरे हाक मारलेली मी नाही सहन करणार. “ सर्वेषु धनेषु मानधन श्रेष्ठम् ” अस ठणठणीत वचन आहे. चोर झालात म्हणून काय झाल ! वेदाचा आधार सोडून मी नाही तुम्हाला वागू द्यायचा.

नाईक०—(पंचमाकडे पाहून) अन् ह्यो कोन ! कुनी गजड गवई

दिसतुया. येच्या हातात ही फुलाची माळ कशापार्यी ! अरच्या ! तुमी काय हत लग्नाचा माड माडलाया जनु ! ह्योनवरा—अन् (कोकिलेकडे पाहून) ही नवरी जनु ! (तिच्याजवळ जातो.)

हर०—नाईक, सभाळा. नवरीच्या जवळ गेलात अन् तेवढ्यात मी मत्र म्हणून तिन हातातली माळ तुमच्या गळ्यात टाकली तर ती तुमची लग्नाची बायको ठरेल ह !

नाईक०—मग येच्यात भ्या काय दावतुसर ! वाटमारी करणाऱ्या आमच्यासारख्यास्त्री जिंदगीवानी जोरू पन प्यार असतिया ! आजच्या लुटीमदी ही नवी कोरी नवरी माझ्या पदरात पडली तर तुम्हा दोघास्त्रीबी मी लइ खुषीन सोडूनश्यान दीन.

हर०—पहा बर, मग माग घेशील. (स्वगत) कोणीकडून चिमी संसाराच्या वाटेला लागली म्हणजे झाल. मग वाटचा लुटारू माझा जावई झाला म्हणून काय बिघडल ! नाही तरी सासऱ्याला लुबाडण्याच्या कामी प्रत्येक जावई लुटारूच असतो. आधी जावई होऊन मग लुटारूपणा करण्याची नेहमीची रूढि पालटून हा आधी लुटारूपणा करून मग जावई होणार येवढाच काय तो फरक. (उघड) ह, नाईकसाहेब, व्हा पुढ, नवरी हवी ना !

पंचम०—वा, शास्त्रीबुवा ! माझी बायको चोराच्या हवाली करून आपलं अग चोरू पाहता होय ! थूः तुमच्या शास्त्रावर ! साधी थू नाही माझी पानतबाखूची थू ! पण तुम्ही असा भ्याडपणा केलात तरी मी कसा ऐकेन ! ए चोरा, कोकिलेपासून दूर हो. तिला हात लावून माझा मत्सर जागृत करू नकोस. आम्हा गवयाचा मत्सर फार भयकर असतो. एखाद्या प्रतिस्पर्धी गवयाची गळेबाजी छातीवर बसू लागली तर शेंदूर पाजून त्याचा गळा कापायला आमचा हात कापत नाही !

नाईक०—बस कर पोरा बटवट. धरा र या आचरगला. नवऱ्याच्या डोळ्यासमूर त्येची ताजी नवरी नासायची सधि दवडली तर आम्ही पिढीजाद लुटारू कसल !

[नाईक पुढे होऊन कोकिलेचा बुरखा दूर करू लागतो. पंचम “चाण्डाळा ! खबरदार ” असे ओरडतो. हरभट पुन्हा “ अस्मिन् गाधर्व-विवाहे ” वगैरे मत्र मोठ्यादा म्हणू लागतो. बुरखा दूर होताच कोकिला दिसण्याऐवजी अत्यंत काळी, हिडिम चिमी दृष्टीस पडते, व ती नाइकाच्या गळ्यात घालायसाठी माळ पुढे करते]

नाईक०—(दचकून मागे सरून) अर बाप रे !

पंचम०—अरे बाप रे ! कोकिला म्हणून धरून आणली अन् निघाली चिमणी ! हे हो काय शास्त्रीबुवा ? या मेघमल्हार रागिणीला का डोक्यावर घेऊन मी तीन मैल आलों ! हाय हाय ! माझ्या ब्रह्मचर्याला लागलेला हा काळा कलक आता कसा धुऊन निघणार !

हर०—चिमे, बेटा गोधळून जाऊ नकोस. तुला वाटेल त्याला माळ घाल. मी मत्र म्हणतो “ भूमिजलतेजपवमानान् साक्षी कृत्वा—

नाईक०—ए भटा, मतुर बद कर. द्या र त्येला सोडून. अन् त्या गवयाच्या काठ्यालावी सोडा. चला, पळा. आता हत खिनभरवी राखची सोय नाय. या हिडिवेची लगीनमाळ गळ्यामदी पडण्यापरीस यमाचा फास गळ्याला लागला त काय वाईट ? [नाईक व चोर जातात.]

पंचम०—(स्वगत) आता काय कराव ? बाहेर पळाव तर चोरटे प्राण घेतील. इथच रहाव तर या कालिकेचा प्राणनाथ व्हायची पाळी येईल. या जखणीशी चतुर्भुज होण्यापेक्षा चोरट्यानी चतुर्भुज केलेल पुरवळ. लग्न होऊन हिच्या माडीवर मान ठेवायची पाळी येण्यापेक्षा आताच लुटारूनी मान कापली तरी हरकत नाही. [पळून जातो.]

हर०—चिमे, माझे आई, आता मात्र सारे उपाय सपले. वाटचा चोरसुद्धा तुला पत्करीना ! तुझ्या कौमार्याची दोरी मोठी बळकट दिसते ! तुझ्या पत्रिकेत तुझ पतिस्थानच हरवळ आहे मला वाटत ! आता खंडोबाची मुरळी होऊन रहा. दुसर काय सागू !

[चिमी डोळे वटारून बापाकडे पाहते.]

(पडदा)

प्रवेश २ रा

[तात्यासाहेबाच्या वाड्यातील व्हराडा. तात्यासाहेब व विठ्ठलपत बोलत उभे आहेत.]

तात्या०—विठ्ठलपत, तुम्ही म्हणता ते खोट नाही. आज मला अपार आनंद होत आहे. आणि तसा का होऊ नये ? मी कित्येक दिवस जे मनाशी मोठ्या आशेन योजल ते आज होणार आजचा हा साखरपुड्याचा समारंभ झाला की माझी लेकर नानासाहेबाची झालीच, नाही का ?

विठ्ठल०—आपल्या आनंदाला साजेलसा थाट आपण उडवून दिला आहे खरा. समारंभासाठी शृंगारलेल्या पलीकडील दिवाणखान्यात गेल्याबरोबर एखाद्या राजवाड्यातल्या अत.पुरात पाऊल टाकल्यासारख वाटत.

तात्या०—आमच्या कान्तेच भाग्यच मोठ म्हणून नानासाहेबासारखा पति तिला लाभला. कूळ खानदानी सरदाराच, सपत्ति कुबेरासारखी, अन् सत्ता तर काय, सस्थानचे राजे तेच आहेत आज आपण केवढ्या ऐश्वर्यांत जाऊन पडणार आहोत याची कान्तेला कल्पना नसली तर आज साखरपुड्याच्या वेळेस घालण्यासाठी म्हणून जे आहेराचे वस्त्रालकार नानासाहेबाकडून आले ते पाहताच तिला उमज पडेल. धाडलेत ना ते तिच्याकडे ?

विठ्ठल०—तर ! आपल्याला दाखविले अन् लगेच माझ्या कोकिलेच्या हार्ती ते मीं ताईसाहेबाकडे धाडले. ताईसाहेबाच भाग्य आपण मघाशीं म्हणालात, पण मी तर म्हणतो त्या वस्त्रालकारानी नटलेल्या ताईसाहेब दृष्टीस पडताच आमच्या साहेबानाही केवढ आपल भाग्य अस वाटेल.

तात्या०--यात काय संशय ?—बर, मी आता दिवाणखान्याकडे जातो. निमंत्रित सरदारमंडळी येऊ लागली असतील. नानासाहेबदेखील यायला फार अवकाश नाही आता. कान्ता तयार झाल्याचं तुम्हाला कळल्याबरोबर मला येऊन वर्दी द्या.

विठ्ठल०—ठीक आहे. आपण जावं.

[एका बाजूने तात्यासाहेब जातात, व दुसऱ्या बाजूने दागिने व शाळ घातलेले चादीचे तबक हातात घेऊन कोकिला प्रवेश करते.]

विठ्ठल०—हे काय ! हे तबक घेऊन परत काय आलीस ?

कोकिला०—छान ! म्हणजे वायुलहरीप्रमाणे फडफडणाऱ्या पालवी-सारखी आमची गत आहे म्हणायची ! कान्ताताईसाहेबानी शृगार करावा अशी आमच्या यजमानाना लहर आली म्हणून मी तबक घेऊन तिकडे गेले. शृगार न करण्याची ताईसाहेबाना लहर आली म्हणून तेच तबक घेऊन इकडे फिरले अन् आता—

विठ्ठल०—म्हणजे ?—सागतेस तरी काय तू ?—कान्ताताईना हा शाळ नेसायचा नाही ?—हे दागिने घालायचे नाहीत ?

कोकिला०—हे तबक मी त्याच्यापुढ नेऊन ठेविले अन् भावी यजमानाकडून आलेला हा आहेर अगावर घालावा अशी विनंति केली तेव्हा त्या अन् जवळच बसलेल्या ताराबाई कससच हसल्या, अन् त्यानी तिरस्काराने तबक दूर लोटून दिले.

विठ्ठल०—खर ?

कोकिला०—मग मी पुकळ वेळ वाट पाहत तशीच उभी राहिले, पण त्यानी तबकाकडे दुकूनही पाहिले नाही कसल्याशा सभेबद्दल त्याची अन् ताराबाईची बोलणी चालली होती ती सपेनातच. शेवटी मी कटाळले अन् निघाले तेव्हा ताईसाहेब म्हणाल्या, हे तबक माझ्या दृष्टीसमोरसुद्धा नको, घेऊन जा. मग मी काय करणार ?

विठ्ठल०—छे छे ! हीं चिन्ह काही ठीक दिसत नाहीत. हा प्रकार तात्यासाहेबांच्या कानावर घालावा तर त्याचा राग भडकून भलताच काहीं प्रकार व्हायचा—बर न घालावा तरी—कस करावं बर ?—

कोकिला०—बाबा, हे दागिने ताईसाहेबाना नकोत, मग त्यातले एकदांन मी घात्र का जरा वेळ ?—आज इथ पंचम कुठ तरी साहजिक भेटणारच. त्याच्या दृष्टीस पडताना अगावर दोन ठळक दागिने असले—

विठ्ठल०—हात कारटे ! त्या पंचमाचा नाद काहीं तुझ्या डोक्यातून.

अजून जात नाही ना ! पोरी, कारकुनी घराण्याच नाव तू बुडविणार की काय ?

कोकिला०—पण बाबा, त्यात घराण्याच नाव कस बुडणार मला कळत नाही.

विठ्ठल०—अग, लेखणी कानावर ठेवून सरदाराच्या जमीनजुमल्याचे व्यवहार पाहणारे आम्ही कारकून, अन् तबोरा कानाशी लावून अस्मानात सुराच्या कोलाट्या मारणारे गवई, याच्यात जमीन अस्मानाच अतर आहे हे कस तुला समजेना ? गवयाचा नाद गाण्यात शोभत असेल, पण माझ्यासारख्या अस्सल कारकुनाच्या मुलीला तो लागलेला मला खपायचा नाही हो ! ह च्ल, हो पुढ. (स्वगत) ताईसाहेबाची ही बातमी आता कुणाच्या कानावर कशी घालायची ? मोठी पचाईत आली. [जातात.]

(पडदा वर जातो)

प्रवेश ३ रा

[कान्तेची खोली. कान्ता व तारा कपडे करून कोठे तरी बाहेर जाव-याच्या तयारीत आहेत. खोलीच्या पलीकडल्या बाजूस असलेल्या खिडकीतून तारा मधून मधून बाहेर पहात आहे. कान्ता बाजूच्या एका भिंतीस लावलेल्या आरशात पाहून केस व गळ्यापासचे पोलके व दागिने नीटनेटके करीत आहे. ते करीत असता नाटकाच्या प्रारंभीच्या पदाचा “कुलसाधित वैभवात ” वगैरे अंतरा ती मोठ्या आनदभराने मनाशी गुणगुणत आहे.]

तारा०—(खिडकीजवळूनच) आटपा हो बाईसाहेब, गटपा म्हटल. पुरे झाला नटपट्टा. सभेच्या जागी केवढी गर्दी उसळली आहे पाहिलीत का ? उशीर नको आता. (कान्ता आपल्याच नादात गुणगुणत राहते.

म्हणून तिच्याजवळ येऊन) अहो बाईसाहेब, उशीर होत चालला आहे. गाण्याची तान राहू द्या आता.

कान्ता०--(तिच्या हात हातात घेऊन हसत) तान राहू दे ?--
या वेळीं तर वाटत आहे स्वैर पाखरासारखी भरारी मारावी अन् सुस्वराचं
छत पसरून मनातला आनंद व्यक्त करावा.

पद (माड, एकताल)

घेइ विहगसम भरारि मानस हें भारी ॥ ध्रु० ॥

उन्मादक गीताचें । छत सुंदर पसराचें ।

वाटे या क्षणिं मनास । मन वेडें, बाई ॥ १ ॥

तारे, स्वतंत्र व्हायच नुसत ठरविल्याबरोबर इतका उल्हास येतो, मग प्रत्यक्ष स्वातंत्र्याचा आनंद केवढा असेल !

तारा०--पण तुझ्या आत्ताच्या आनंदाच मूळ स्वातंत्र्यापेक्षा प्रेमातच दिसत आहे. सभेला जाण्याच्या कल्पनेपेक्षा तिथ रविकान्त भेटतील या कल्पनेनेच तू अधिक आनंदित झाली आहेस.

कान्ता०--काढलस का काही तरी !

तारा०--काही तरी का ?--तस नसत तर निघण्यापूर्वी तू पुन्हा पुन्हा आरशात पाहिल नसतस. नुसत सभेत भाषण करण्यासाठी निघालेली चेहऱ्यापेक्षा आपल्या भाषणाच्या टापटिपीकडेच लक्ष देईल.

कान्ता०--तुझ्याशी वाद कुणी घालावा ? बर, आता आरशात अगदीं न पाह्यची प्रतिज्ञा करते. मग तर झाल ? ह, चल. [दोघी हातात हात घालून खोलीच्या दाराकडे जाऊ लागतात. दोनचार पावले गेल्यावर काही आठवण झाल्यासारखे करून कान्ता थबकून उभी राहते.]

तारा०--काय ग ?

कान्ता०--(पोलक्याचे खिसे एकदोनदा चाचपून) इश ! सारंच मुसळ केरात !

तारा०--काय झाल ?

कान्ता०—अग मी आपल्या भाषणाची टाचणं केलीं होतीं ते कागद घ्यायला विसरलेच

तारा०—मग ? राहिनात का—चल.

कान्ता०—शाबास ! जन्मातला सभेत बोलायचा हा पहिला प्रसंग माझा.

तारा०—अग, अतःकरणांला पटलेली खरीखुरी गोष्ट बोलायची असली म्हणजे वक्तृत्व आपोआप येत म्हणतात

कान्ता०—नको बाई. भाषणाच्या वेळी माझी फजीती झाली तर लोक काय म्हणतील ?

तारा०—लोक म्हणजे रविकान्त काय म्हणतील, असच ना ?

कान्ता०—बर, तस का म्हणेनास. पण कागद घेते गडे बरोबर. (तिला सोडून टेवलाकडे जाते. घाईने त्याच्यावरची पुस्तके व कागद चाळविते. मग दोन्ही खण भराभर उघडून पाहते.) हे काय ? इथेच टेवले होते मी !—आतल्या खोलीत अथरुणाच्या उशागती तर नाही राहिले !—तारे, उभी रहा अ. आलेच (घाईने आतल्या खोलीत जाते.)

तारा०—परवाच्या त्या कंठ्याच्या प्रकारापासून हिची स्वतंत्रबुद्धि पुरी जागृत झाली. त्या दिवशी सभेला नुसत हजार राहण्याबद्दल रविकान्तानीं विचारल तर ही विचारात पडली. पण आजच्या सभेत भाषण करायच त्यानीं विचारताच हिन चटकन कबूल केल.

पद (तिलग, एकताल)

भाग्यदायि परम विमल वरितां स्वातंत्र्यमंत्र । दुहिता
करि धन्याचि कन्यापदासि ॥ ध्रु० ॥ प्रणयालंकृत वरासि
अर्पी तनुजा तनूसि । थोर विभव ये कुलासि ॥ १ ॥

रविकान्ताच्या या प्रचण्ड जाहीर सभेचा दिवस अन् नात्यासाहेबानीं ठरविलेला वाङ्निश्चयाचा दिवस एकच आला हा योग मोठा छान जुळला. आता प्रसंग उडालाच तर अगदी कडाक्याचा उडणार ?

[आतल्या खोलीतून बाहेर पडताना “ सापडले बाई. नाही तर मी अशी घाबरले होतें ! ” असे कान्ता अर्धवट आपल्याशी उद्गारते. मग ती लगबगीने तारेजवळ येते व “ चल. उगीच खोळवा झाला, नाही ! ” असे म्हणते. दोघी मघाप्रमाणे हातात हात घालून दाराकडे जाऊं लागतात. त्याच वेळी त्या दारातून वहिनीसाहेब प्रवेश करतात, व त्याच्या मागोमाग दागिन्याचे तबक हातात घेऊन कोकिला येते.]

वहिनी०—या दोघी तर तयार आहेत ! (कान्तेकडे पाहून) तू बसून राहिली आहेस अस कस मला विठ्ठलपतानीं सांगितल ! चल. पण हे बघ, आज घरच्याऐवजी हे आहेराचे दागिनेच घालायला पाहिजेत हो. आण ग कोकिले इकडे ते तबक (कोकिला तबक पुढे करते.) नानासाहेबाच्या घरात दृष्ट लागण्यासारख जवाहिर आहे म्हणतात ते खोट नाही. ताई, आटप.

कान्ता०—आई, माझा पोपाख झालेला पाहून तुला वाटल असेल मी वाड्निश्रच्यासाठी तयार आहे. तस नाही. रविकान्ताची जाहीर सभा आत्ताच आहे. तिकडे मी चालले आहे.

वहिनी०—काय ! म्हणतेस तरी काय ! छे, छे ! हे बर नाही. ताई, माझ ऐक. हे दागिने घाल आधी.

कान्ता०—आई, काल आपण बोलत बसलो होतो तेव्हा मर्यादा सोडून नये ती सोडून तुझ्याजवळ मी अतःकरण उघड केल तरी तू मला हेच सांगतेस !

वहिनी०—ताई, काही झाल तरी पुरुषाच्या आज्ञेत राहून त्यांना आनंद देण हेच स्त्रियाच खर कर्तव्य आहे.

तारा०—मावशी, असल्या वेदान्तामुळेच जुन्या युगाचा जुलमी अधेर अजून ठिकठिकाणी रेगाळत आहे बर !

वहिनी०—तारे, तू पोरकट आहेस. ताई, उगीच अविचार करूं नकोस. निमत्रिन मडळी केव्हापासून दिवाणखान्यात जमली आहेत. नानासाहेबही आलेच असतील किंवा आता येतील. अशा वेळीं तू हे काय साडलं आहेस बर !

कान्ता०—आई, मला नाही का उलट विचारता यायच तुम्ही हें काय माडल आहे म्हणून ? तिकडे त्या खिडकीतून पहा, आमच्या सभेला कोण गर्दी लोटली आहे, आमची सभा घटक्रेत सुरु होईल, आमची सभा—
[तात्यासाहेब, विठ्ठलपंत व हरभट प्रवेश करतात]

तात्या०—सभा !—कसली सभा ! तिकडे मारी मडळी खोळबली आहेत अन् इथ सभेची बोलणी चालली आहेत !—हे आहे काय ! (दागिन्याकडे व कान्तेकडे आळीपाळीने पाहून) विठ्ठलपतान सांगितल ते खरंच तर ! कान्ते, हा पोरकटपणा मला खपायचा नाही. वाड्निश्चयाच्या समारभाला ताबडतोब आल पाहिजे तुला.

कान्ता०—मी त्या समारभालाच निघाले आहे. जाऊ द्या मला.

तात्या०—म्हणजे ?

कान्ता०—म्हणजे मी आज खरोखरच वाड्निश्चय करणार आहे. मात्र तुमच्या मताप्रमाणे नव्हे, तर जनतेची, अन् त्या जनतेच्या सेवेला ज्यांनी स्वतःला वाहून घेतल त्या रविकान्ताची आजन्म सेवा करण्याचा वाड्निश्चय आज मी करणार आहे.

तारा०—तुझ्या या वाड्निश्चयाच्या समारभाला तूं तात्याना का निमंत्रण देत नाहीस ? (हसते.)

तात्या०—तारे, तुमच्या दोर्घांच्या अकलेचे तारे आज फारच तुटता-हेत. कान्ते, अजून तुझी चूक तुला दुरुस्त करता येईल. वेळ घालवूं नकोस. तिकडे सगळी मडळी—नानासाहेबसुद्धा—येऊन खोळबून बसली आहेत. हं. घाल हे दागिने.

कान्ता०—मीं मनान रविकान्ताना वरलेलं आहे. हे दागिने मला परपुरुषाच्या रपशाईतकेच किळसवाणे वाटतात.

तात्या०—तुझा मेदू विघडला आहे का झालं आहे तरी काय ! माझ्यासारख्या पहिल्या प्रतीच्या सरदाराच्या कुळात जन्माला येऊन तूं एका भिकाऱ्याचा ससार साजरा करणार !

कान्ता०—सरदार कुळातल्या माझ्या जन्माची मला फिरून फिरून कशाला आठवण करून देता ! अंगाखाद्यावर घालायच्या या दागिन्या-

सारख हे कुळाच लेण घालता काढता येण्यासारख असत तर ते दूर फेकून घायला मी क्षणाचाही विलंब केला नसता.

पद (बहार, तिताल)

फोल हा फोल । कुलधनपदमद । मूढचि गणि थोरवी
ही । मज परि नच सहन मुळि सेवितां ॥ ध्रु० ॥ खलकृति
करी हीन । जरि वरि कुमति अधिकार । कटुफलमय पाप-
मार्ग घोर घोर ॥ १ ॥

तात्या०—कारटे, माझ्या कुळाला तू काळिमा लावणार कीं काय !
नानासाहेबासारख्या सत्ताधारी सरदारापेक्षा तो दरिद्री रविकान्त तुला
अधिक प्रिय वाटला ?

कान्ता०—खोट्या जन्मसिद्ध मोठेपणापेक्षा साध्या कर्तबगारीचा सह-
वासच अधिक पवित्र असतो. मी तुमची सरदारी इभ्रत घालविते म्हणता !
पण केवळ जन्मगुणान मिळालेल्या पदवीचा दिमाख मिरवावा अन् वाड-
वडिलानीं आयत वाढून ठेवलेल श्रीमतीच ताट व्यसनात उधळ्याव या-
पलीकडे आजच्या सरदाराची इभ्रत ती काय उरली आहे !

हर०—(विह्वलपतास एकीकडे) एवच काय, या नव्या युगात सगळे
आईबाप दुःखी ! नानासाहेबाच्या गळ्यात माळ घालायला ताईसाहेब
तयार नाहीत म्हणून यजमान दुःखी, कारकुनाऐवजी गवयावर तुझी पोर
फिदा म्हणून तूं दुःखी, अन् माझ्या पोरीला वाटचा चोरसुद्धा पतकरीत
नाहीं म्हणून मी दुःखी ! या उगवत्या युगाला पितृपीडायुग असंच नाव
शास्त्रकार देतील.

[निमंत्रित सरदारपैकीं एकजण प्रवेश करतो]

सरदार०—तात्यासाहेब, हे चालल आहे काय ! तिकडे मंडळी ताट-
कळून गेली आहेत. नानासाहेब संतापले आहेत. आणखी उशीर झाला
तर ते उदूनसुद्धा जातील. [विश्वासराव प्रवेश करतो]

विश्वास०—(कान्तेस) लवकर चला. सभेची अगर्दी वेळ झाली. आपल्याला आणखी उशीर झाला तर रविकान्तच इकडे येतील.

कान्ता०—तुम्ही व्हा पुढे. आलेच मी. (विश्वासराव जातो). चल, तारे चल.

वहिनी०—ताई, माझ ऐक. हा अविचार सोड. पुरुषाच्या मर्जी-विरुद्ध वागण आपला धर्म नव्हे.

कान्ता०—आई, तुझ्या पतिभक्तीला करावे तेवढे प्रणाम थोडेच होतील. पण आई, अर्गी योग्यता नसताना प्रेम पायावर लोळत म्हणूनच पुरुषाचे पाय भलत्या मार्गाला लागतात. आर्य स्त्री म्हटली की व्यसनकूपात पिचणाऱ्या नवऱ्याचीही तिन सेवाच केली पाहिजे या कल्पनेमुळेच आमच्या समाजाचा घात झाला आहे. पण नव्या युगान्तरात असल्या सगळ्या कल्पना नष्ट झाल्या पाहिजेत. (सभेच्या बाजूने जयघोष ऐकू येतो.) युगान्तराचा हा जयध्वनि ऐकलास ! हा ऐक, अन् सरदारी कुळाची काल्पनिक इभ्रत राखायसाठी मी तात्याच म्हणण ऐकाव असा आग्रह मला करू नकोस.

तात्या०—आग्रहासारखा सामोपचार कशाला हवा ! नव्या शिक्षणानं शेफारलेल्या तुम्ही मुली बऱ्या बोलान स्वैरवृत्ति टाकणार नाही. तुम्हाला—

हर०—(पडद्यात पाहून चपापून) साहेब आले !

विठ्ठल०—(तसेच करून) साहेब आले !

नाना०—(प्रवेश करून) तात्यासाहेब, समजलं आम्हाला सारं. राहूंचा आजचा समारंभ. आम्ही जातो आता. मात्र, असली पुंडाई करणं तुमच्या मुलीला सोपं वाटत असलं तर तिला तेवढं बजावून सागा, की शेवटीं माझ्याच गळ्यात माळ घालणं तिला भाग पडेल.

विठ्ठल०—(हरभटास) कुठल्या थराला गोष्टी चालल्या या पोरीच्या हट्टानं !

हर०—(विठ्ठलपंतास) अरे बाबा, अलीकडे हें शिक्षण अन् स्वातंत्र्य बोकाळलं आहे ना ! त्याचे परिणाम असेच व्हायचे. “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति”

असं ठणठणीत वचन आहे ना. वेदाच्या आधारावाचून नाहीं बोलायचे आम्ही !

तात्या०—(नानासाहेबास आर्जवाने) आपण शान्त व्हावं. (कान्ते-कडे वळून) कान्ते, तुझ्या पोरकटपणाचे परिणाम तुला कसे कळत नाहीत ! साहेबाच्या हार्ती केवढी अमर्याद सत्ता आहे तुला समजत नाही ! त्या सत्तेच्या एका प्रहारान रविकान्त नामशेष होईल. इतकच नाहीं तर, विचार कर, साहेबाचा कोप झाला तर आपल्या कुळाची सरदारी इभ्रत संपून आपल्या पिढीजाद श्रीमतीच नावही शिल्लक राहणार नाहीं.

कान्ता०—मग त्यात काय बिघडल ! दुराचाराच्या भुग्यानीं आतून पोखरल्यामुळ सरदारी श्रीमतीच्या इमारती नेहर्मीच कोसळायला टेकलेल्या असतात. त्या जमीनदोस्त झाल्या तर त्यात समाजाच कल्याणच आहे असं मी मानते.

[सभेत जयघोष झालेला खिडकीच्या बाजूने पुन्हा ऐकूं येतो. तारा खिडकीत असते ती कान्तेजवळ येते.]

तारा०—चल बाई लवकर. नाहीं तर आता रविकान्तच येतील चोलवायला.

कान्ता०—खरच. चल.

तात्या०—कृतघ्न कारटे, कुळाचा सर्वनाश डोळ्यानीं पहात प्रेमाचा पांचटपणा करायची तुझी तयारी आहे तर. मलाही अखेरचा इलाज केलाच पाहिजे. (पुढे होऊन) तुला अशी हात धरून खेचून—

कान्ता०—(गभीर व हुकमी आवाजाने) तात्या ! (तात्यासाहेब चपापतात व हात मागे घेतात.) माग व्हा.

[रविकान्त प्रवेश करतो व हसत कान्तेजवळ जाऊन तिचे हात आपल्या हातात घेतो.]

रवि०—किती बोलावणीं धाडायचीं !

कान्ता०—राग आला ?

रवि०—छे छे ! पण आटप आता.

कान्ता०—चलायचंच.

तात्या०—कारटे, जा. चालती हो. काळं कर. पण लक्षात ठेव, सत्तेचं बळ आमच्या बाजूच आहे. तुझं अन् या भिकारड्याचं लग्न आम्ही कधीही होऊं देणार नाहीं.

रवि०—सरदारसाहेब, मीही बजावतो कीं आमच्या विवाहाच्या आड कोणतीही सत्ता आली तरी तिला कापून काढण्याच सामर्थ्य माझ्या बाहुत आहे.

पद (शकरा, तिताल)

रुचिर प्रिय लता ही भयभीता । जरि निकटिं आली ।
हा भुजदंडचि शोभे आसरा ॥ ध्रु० ॥ जरि मदान्ध कुणि ।
करिल विरोधा । दलन करिल झणि । बाहु हा ॥ १ ॥

[रविकान्त व कान्ता हातात हात घालून जातात. त्याच्या मागोमाग ताराही जाते.]

तात्या०—(नानासाहेबास) आपली क्षमा मागण्यापेक्षा आपण आतां आपल्या सत्तेच्या बळावर माझ्या मुलीला पदराल घ्या अशी याचनह् करणंच मला या वेळीं उचित वाटत.

नाना०—तुम्ही निश्चित रहा. रविकान्त उद्या कायमचा वाटेवेगळ्ळ होईल. (जाऊं लागतो.)

[पडदा पडतो.]

अंक चवथा

प्रवेश १ ला

[अंधेरी रात्र. रविकान्ताच्या घराभागील रस्ता. चोरटेपणाने दबकत चालत व सरगम घोकीत पंचम प्रवेश करतो]

पंचम०—(एक फेरी घालून) इथ कुठ आहे विठ्ठलपत ! याच वेळीं अन् रविकान्ताच्या घराच्या पिछाडीला याच जागीं त्यान मला भेटायला तर सांगितलं. मग हा अजून कसा आला नाहीं ! गवई आला तरी ऐकणाऱ्याचा पत्ता नसायचा हे आम्हा गवयाच ठरलेलच नशीब आहे म्हणा. बाकी मी आपल्याच नशीवाला नाव का ठेवू ! जो विठ्ठलपंत मला सावलीलाही उभ राहू देत नसे त्यान आपण होऊन म्हणाव कीं पंचमा तूं माझं एक काम केलस तर माझी कोकिला मी तुला देईन. यापेक्षा नशीबानं आपणखी सम ती काय अकल्पित साधायची ! घुम्या श्रोत्यान बाहवा द्यावी तद्वत् विठ्ठलपतानं आपण होऊन कोकिला द्यायच बोलण करावं हें आश्चर्य आहे. पण हा विठ्ठलपत मला कसल काम सागणार आहे ते नीट स्पष्ट विचारून न घेता तो सांगेल ते करायच कबूल केल हें जरास चुकलंच कीं काय कोणास ठाऊक !—पण आता ही फिकिर करून काय उपयोग ! एकदा तोडातून गेलेली तान बेसूर असली तरी परत थोडीच येणार ! (पडद्यात पाहून) ही गाडी थांबली, अन् त्यातून हा विठ्ठलपंतच उतरला वाटतं.

[विठ्ठलपत प्रवेश करतो]

चा विठ्ठलपत, तुमची वाट पाहता पाहता कमसुरातल्या तंबोऱ्याच्या ताराप्रमाण माझ्या गाय्याच्या नाड्या दिल्या झाल्या कीं.

विठ्ठल०—स् ! गाढवा, हळू बोल. कोणी आपल्याला पाहिलं किंवा आपलं बोलणं ऐकल तर तुझ्या नाड्या पुऱ्या आखडायची मात्र वेळ येईल.

पंचम०—म्हणजे ! मला जें सागणार आहत तें काहीं काळं बेरं आहे की काय ! तस असेल तर—

विठ्ठल०—सुः ! प्रथम तू आपला आवाज हलका कर पाहूं. कसलं काळ अन् पादर घेऊन बसला आहेस ! तुला कोकिला हवी की नको !

पंचम०—हवी, हवी ! पण हे तुमच हलक बोलण, ही रात्र, अन् हों अधेर यानीं मी जरा गागरलो आहे. आम्हा गवयाची रणक्षेत्र म्हणजे रोयनाईच्या झगझगाटातले प्रशस्त महालच असायचे. त्यामुळ असल्या अंधेच्या अडचणींत तुम्ही मला आणल्यान मी जरा सरदून गेलो आहे.

विठ्ठल०—बरं, सरदलास तरी शिकू नकोस. नाही तर आपल्या कामाला अपशकून व्हायचा. अन् आता वेळ घालवू नकोस.

पंचम०—काय करू !

विठ्ठल०—सागतो. (आत जातो व उभ्या असलेल्या गाडींतून एक पेटी आणतो.) ही पेटी घे.

पंचम०—या पेटीत काय आहे हो !

विठ्ठल०—तुला काय करायच आहे !

पंचम०—तस नाही. मागच्या त्या साहसाच्या वेळी शास्त्रीबुवानीं आपली चिमी बुरख्यात ठेवून माझ्या प्राणावर प्रसंग आणला होता. त्यामुळ तुम्हीही या पेटीत एखादी छोटी कैदाशीण ठेविली आहे की काय अशी शका येते.

विठ्ठल०—(स्वगत) दारू म्हणजे कैदाशीण या अर्थी याची शंका खरीच ठरेल. या पेठ्या रविकान्ताच्या घरात टाकायचं हे साहेबाचं कारस्थान मी आशा रीतीनं पार पाडतो आहे हे चुकत तर नाही ! मी स्वतःच जाऊन या पेठ्या—नाहीं, त्यातच भीति आहे. त्यापेक्षा रविकान्ताच्या घरीं या आचरटाची जा ये असल्यामुळ याच्या हातून पेठ्या टाकणंच बरोबर. (उघड) मूर्खच आहेस. हं, धर ही पेटी. भितोस काय ! कां नको आहे कोकिला तुला !

पंचम०—नाहीं, नाही. घेतो पेटी. अरेच्या ! जड आहे की बरीच ! बरं, काय करायच हिचं !

विठ्ठल०—तुला रविकान्ताच्या घराची पुरी माहिती आहे ना ?

पंचम०—हो. ताईसाहेबाच्या बरोबर मी कितीकदा गेलो आहे तिथं.

विठ्ठल०—ठीक. हे बघ, (त्याच्या कानात बरेचसे सागून) समज-
लास !—अन् आज हे करण अवघड नाही. रविकान्ताच्या आईची तब्येत
आज फार बिघडली आहे म्हणे. सगळीं शुश्रुपेत असतील. अ ! लवकर
ये. आणखी असल्या दोन पेट्या नेऊन टाकायच्या आहेत.

पंचम०—अहो पण भरल आहे तरी काय यात !

विठ्ठल०—आचरटा, तुझ भाग्य. कोकिला हवी असेल तर येवढं काम
तुला उत्तम केल पाहिजे. ह, जातोस की नाही ?

पंचम०—जातो. पण मी परत येईपर्यंत तुम्ही इथच असाल ना ?

विठ्ठल०—हो, त्या गाडीपाशी उभा आहे बघ. ह, आटप. (तो
जाऊ लागल्यावर) पण ए, परत ये. अरे असा हा तबोरा असाच गळ्यात
ठेवून का तू जाणार ! म्हणजे साग्रसगीत पकडला जायला काहीं वेळ
नको ! आचरट. काढ तो तबोरा. दे माझ्याजवळ. घुटमळतो आहेस
काय ? आटप.

पंचम०—अहो, हे एक सोडून काय वाटेल ते सागा. सुवासिनीला
गळ्यातल मगळसूत्र नसेल इतका हा गळ्यातला तबोरा—

विठ्ठल०—तुझ्या आचरटपणान आयल्या वेळीं गळा धरायची वेळ
आणली खरी. पण सुवासिनीच्या गळ्यातही हात टाकण्यात निर्दावलेले
आम्ही उन्मत्ताचे आश्रित तुझ्या गळ्यातला तबोरा तोडायला भिणार !
(बळजोरीने त्याच्या गळ्यातला तबोरा काढू लागतो.)

पंचम०—धावा ! कुणी तरी धावा ! एका अनाथ गवयाच्या सगीत
सौभाग्यावर हा विठ्ठल—

विठ्ठल०—(त्याचे तोड दाबून तंबोरा काढून घेऊन विशातील
पिस्तुल काढून दाखवीत) आता तुझ्या आचरटपणावर हीच मात्रा द्यावी
लागेल. मुकाट्यान जातोस की नाही ?

पंचम०—जातो, जातो. पण तुम्ही माझा तबोरा काढून घेतलात हें
बरं नाही केलंत. डोक्यातला मणि गेला की नागाला जस वाटावं—

विट्टल०—आता तू पाय उचलतोस कीं—(पिस्तुल रोखतो.)

पंचम०—जातों. चाललोच. पण मी येईपर्यंत माझ्या तंबोन्याचा नीट साभाळ करा ह—(हुंदका देतो.)

विट्टल०—आचरट ! नीघ. अन् हे बघ, या पिस्तुलाची ही जीभ नीट पाहून ठेव. म्हणजे या प्रकाराची वाच्यता तुझ्या जिभेकडून व्हायची नाही. जा. मी त्या गाडीत तुझी वाट पाहतो. (पंचम जातो.) आता उद्यापासून ठेवतो कोकिलेला घरात कोडून अन् हे खुळ मागणी करायला आल तर करतो अर्धचंद्रान सभावना. गरज सरो अन् गवई मरो.

(जातो.)

[पडदा वर जातो]

प्रवेश २ रा

[रविकान्ताच्या घरातील दालन. एका टेबलावर बरेचसे कागद व पुस्तके पडली आहेत रविकान्त लिहीत बसला आहे]

रवि०—(लिहिता लिहिता मध्येच थाबून व विचार करून) एखाद महत्त्वाच कार्य करणाऱ्या माणसाने स्त्रीप्रेमापासून दूर रहाव अस का म्हणतात कोण जाणे ! मनुष्य प्रेमशृंखलेन बद्ध झाला की कर्तव्याच्या मार्गावरची त्याची पावल मंदावतात अस का समजतात कोणास ठाऊक ! माझा अनुभव अगदी उलट आहे. प्रेमासुळ मनुष्याची कर्तव्यनिष्ठा वाढते. कार्यनिष्ठेचं फूल ज्या प्रेमासुळ कुसकरल जात ते खर प्रेमच नव्हे. तो विषयविकाराचा झंझावात होय. खर प्रेम मदवायुलहरीसारख असतं. कार्यनिष्ठेची कलिका त्या प्रेमासुळ उमललीच पाहिजे. दुसऱ्याचं हृदय आपल्या ताब्यात यावं यासाठी आपल हृदय दुसऱ्याच्या ताब्यात द्यायची अनावर म्हणजेच प्रेम. अन् अस असेल तर आपल्या प्रेमाच्या माणसाच्या

रविकांतः—हे कोण ? काता !

[पृष्ठ ५३]

दृष्टीन आपली योग्यता वाढावी यासाठी प्रेमी मनुष्य आपलं अंगीकृत कार्य वाढत्या तत्परतेनच करित राहिल. कारण, आदराच्या उच्च वृक्षावग्न प्रेमलता नेहमी वाढते.

पद (बागेश्री, तिताल)

प्रणयवेलि मधुरा जी साजिरी ।
सद्गुणतरुला वरुनी ती राही ॥ ध्रु॥
पुलकित होतां आदरसुजले ।
कुसुमित व्हावी कामलता ती ॥ १ ॥

कान्तेविषयीच्या प्रेमान मला कार्यविन्मुख कधीच केल नाही. स्त्रीप्रेमानुल माणसाची कर्तव्यावरची दृष्टि अधिक दृढ अन् निर्भयच झाली पाहिजे. ह ! प्रेमान कार्यकर्त्या माणसाची दृष्टि अध होते अस कोण म्हणत असतील ते म्हणोत !

[कान्ता प्रवेश करते रविकान्ताची पाठ दाराकडे असल्यामुळे व तो आपल्या विचारात गढलेला असल्यामुळे ती आल्याचे त्याच्या लक्षात येत नाही. रविकान्ताने आपल्याला पाहिले नाही तेव्हा थोडा विनोद करण्याच्या बुद्धीने कान्ता त्याच्यामागे हळूच जाऊन त्याचे डोळे झाकते.]

रवि०—हे कोण ! (ओळखून)ह, कान्ता ! वा ! प्रेमान माणसाची दृष्टि अध होते अस म्हणणाऱ्या माणसाना मी मनाशी खोट ठरवीत होतो तोच माझ्या प्रेमान मला अध केल ! कान्ते, चागल का हे !

कान्ता०—(डोळे सोडून व त्याच्यासमोर उभे राहून) पण कार्यकर्ती माणस आधीच इतकी आधळी असतात की कुणी त्यांना आपलं जीवसर्वस्व अर्पण केल तरी ते त्यांना दिसत नाही ! मग प्रेम त्यांना अधिक आधळ ते काय करणार !

रावे०—अस्स ! हा मला टोमणा आहे वाटत !

कान्ता०—उलट, कार्यकर्ते पुरुष आपल्या गुणाच्या नजरबंदीनं दुसऱ्याला मात्र आधळ करून टाकतात.

रवि०—आपल्या नाजूक हातानीं जसे माझे डोळे मघाशीं बंद केलेस तसं अशा मधुर भाषणान माझ तोंड आता बंद करणार आहेस वाटत ? किती मोहक तुझं भाषण. तुझ्या ओठातून बाहेर पडणारे कट्टु शब्दही गोडच लागतात. तुझ्या ओघाच माधुर्य अप्रत्यक्ष रीतीन चाखता याव म्हणून सारख तुझच बोलण ऐकत जन्माच मुक्याच व्रत पत्करावस वाटेले, अन् नेत्राना तुझ्या कोमल करपाशाचा आनंद सतत मिळावा म्हणून तुझ्या हातीं जन्माच अधत्व स्वीकारावस वाटेले. झाक, पुन्हा झाक माझे डोळे.

कान्ता०—छे ! छे ! मघाशी मी आपले डोळे झाकले हे अगदी वावग झालं माझ्या हानून. आपले डोळे क्षणभर विनोदासाठी झाकणसुद्धा शोभायच नाहीं मला. खरा मोठेपणा कोणता ते ओळखण्याची दृष्टि ज्याच्या-मुळ मला आली त्याची दृष्टि मी झाकायची का ?

पद (जयजयवन्ती, झपताल)

नयनकमलांवर पटल पसरिलें

अवगणुनि उपकार सारे आपुले ॥ ध्रु० ॥

शिकविलें आपणचि मज सुगुणकृत जी

तीच महती मान्य, नवबोधा पाजिलें ॥ १ ॥

माझ्या मघाच्या अविचाराबद्दल क्षमा असावी हो पण आपले डोळे झाकण्याचा मोह मला व्हावा अस आपण केल नसत म्हणजे—

रवि०—शाबास ! काय केल मीं ?

कान्ता०—काकू फार आजारी म्हणून काल रात्रभर त्याच्या उशा-गती बसून जाग्रण केल. आता घटकाभर झोप घ्यायची ते हा कामाचा पसारा माडून बसायच काय कारण होत ?

रवि०—काल रात्रीं बसल्या बसल्या काही रसायनाच्या विशिष्ट मिश्रणाच गणित सुचल ते तसच डोक्यात घोळत होत म्हणून आत्ता ते कागदावर माडून पडताळून पहात होतो.

कान्ता०—शर्थ आहे बाई ! इतक्या व्यग्रतेतसुद्धा असलीं क्लिष्ट गणितं डोक्यात चाललेलीच असतात ना !

रवि०—तुझ्या प्रेमाच्या पूर्णाकाचा आधार आहे म्हणूनच ही मला आकडेमोड सुखाची वाटते. माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून तर मला असं वाटायला लागल आहे की असामान्य शोधकाचे सारे शोध स्त्रीप्रेमाच्या स्फूर्तीमुळच जगाच्या पदरात पडले असले पाहिजेत.

पद (वसत, एकताल)

नरमति सुफला ललना करि निजहाती । काव्यशास्त्र
दिव्य शोध येती उदयाचलासि । धन्य धन्य होय लोक
॥ ध्रु० ॥ रमणिहसितचंद्रिका । अंबुजां गुणांच्या । फुलवि,
होइ सुभग जगत ॥ १ ॥

कान्ता०—पण स्त्रियाच अतःकरण अकित करण्यासारखे गुण पुरुषाच्या ठायी असतात म्हणूनच स्त्रीप्रेमाचा उगम होतो ना ? आपल्याच जलगुणान आकाशात मेघमाला उत्पन्न करून मग तिच्या जलधारात प्रेमाचा आनंद उपभोगणाऱ्या सागराशी पुरुषाची तुलना करावीशी मला वाटते.

पद (मालकस, तिताल)

सदा करुनि वश मना रमणिच्या
सेवित नर प्रणया ॥ ध्रु० ॥
जैवि उदधि जलदां जलभारें
पोषि, फिरुनि शतधारांस सेवी ॥ १ ॥

मी म्हणते ते खोट का ?

रवि०—आता तुझ तोड अस झाकल्याखेरीज हा गोड वाद सपायचा नाही.

कान्ता०—इश ! हे काय ?—[आतून “कान्ते ! अग कान्ते ! चहा निवून चालला ! ” अशी तारा हाक मारते.] अगबाई ! खरंच ! चहा तयार होताच तो घेऊन तारेन काकूच्या खोलीत जायचं ठरल अन् चहा तयार झाला म्हणून सागायला मी इकडे आले. आपण बोलायला

सुरवात करून मला ते सार विसरायला लावला बर का ! आता लवकर गेलं पाहिजे अ ! नाही तर तारेची चेष्टेखोर जीभ आहे ती !

तारा०—(प्रवेश करून) वा ! किती ग वाट पाह्यची ! चहा तयार झाला, येवढा तीन शब्दाचा निरोप सागायला इतका वेळ लागतो का ! यानीं तुला पुरी वेडी केली खरी. एखाद राज्य माझ्या हाती असत तर दुसऱ्या कशापेक्षा तरुण मुलींना वेड लावण्याच्या आरोपावरून मी रविकान्ताना आधी पकडल असत.

[एक इन्स्पेक्टर व काहीं शिपाई प्रवेश करतात]

इन्स्पे०—रविकान्ताला पकडायसाठीं आम्ही आलो आहोत. कुठं आहे रविकान्त !—

[नानासाहेब प्रवेश करतात. शिपाई व इन्स्पेक्टर त्यांना सलामी देतात. रविकान्त जागचा हालतही नाही व त्या प्रकाराने आपल्याला आश्चर्य वाटले आहे किंवा राग आला आहे असेही दखावीत नाही. एक शिपाई पुढे होऊन एक खुर्ची माडतो तिच्यावर नानासाहेब बसतात]

इन्स्पे०—रविकान्त, तुला पकडायच वॉरंट आमच्याजवळ आहे. (कागद पुढे करतो.)

रवि०—(कागदाकडे पाहिले न पाहिलेसे करून) कसला आरोप आहे माझ्यावर !

इन्स्पे०—तुझी रसायनाची प्रयोगशाळा म्हणजे निव्वळ लबाडी असून त्या जागीं तू चोरून दारू गाळतोस असा तुझ्यावर आरोप आहे.

रवि०—काय, म्हणता काय !

तारा०—ठीक, ठीक. जे रविकान्त दारूबंदीच्या चळवळीचे पुढारी त्याच्यावर चोरून दारू गाळण्याचा आरोप ! मग सरोवरातली कमळं भाजून करपविल्याच्या आरोपावरून चद्राला, अन् अधेराचा कारखाना चोरून चालविण्याच्या आरोपावरून सूर्याला का नाही पकडीत हो !

इन्स्पे०—पोरी, तुझ्या चद्रसूर्याच्या गोष्टी बस कर. ज्याच्या ओठावर दारूबंदीचीं व्याख्यान नाचतात अशा कितीक पुढाऱ्यांच्या पोटात दारूचे

ओघळ वहात असतात हे तुझ्या पोरबुद्धीला काय माहीत ? (नानासाहेब हंसतात) रविकान्त माझ्याजवळ दोन वॉरट आहेत. एकान मी तुला पकडतो. अन् दुसऱ्यान मला तुझ्या प्रयोगशाळेची झडती घ्यायची आहे. (दुसरा कागद दाखवितो.)

रवि०—(हसत) ठीक आहे. मला पकडायला आलात तर मी तुमच्या स्वाधीन आहे. अन् झडती घ्यावयची तर तीही घ्या. तुम्हाला तिथे काय सापडणार कुणास ठाऊक.

इन्स्पे०—हः ! गोगलगाय अन् पोट्यात पाय. पण अज्ञान आम्ही फसणार नाही. चल आम्हाला घेऊन तुझ्या प्रयोगशाळेत.

[रविकान्त, इन्स्पेक्टर व शिपाई जातात]

नाना०—(कान्ता व तारा यांच्याकडे पाहून) काय, ठीक आहे ना ?

तारा०—आपल दर्शन झाल नव्हत तोपर्यंत ठीक होत.

नाना०—मी कान्तेला विचारल होत. मधेच बोलण्याचे श्रम व्यर्थ घेतलेत

तारा०—आपल्या या नव्या पराक्रमान आपण तिला इतकी हतबुद्ध केली आहे की तिला बोलतासुद्धा यायच नाही. रविकान्तासारख्या सोज्वळ माणसावर असली अरिष्ट—

नाना०—सोज्वळ ! हः ! तुम्ही भ्रमात आहात. रविकान्ताच खर स्वरूप तुम्हाला माहीत नाही. ते जगाला स्पष्ट दिसाव म्हणूनच हे झडतीचे हुकूम मला सोडावे लागले. लवकरच त्याचा खरा चेहरा लोकाना दिसेल.

तारा०—लोकाचे चेहरे दाखविण्यासाठी आरसा सज्ज करणाऱ्या माणसाला हे कळत नाही की त्यात आपलीच हिडिस चेहरेपट्टी आधी दिसण्याचा सभव आहे.

नाना०—(सतापाने) हं !—

[तीन शिपाई एकेक पेटी आणून नानासाहेबासमोर ठेवतात. चवथा शिपाई रसायनाच्या बाटल्या, काचेच्या नळ्या, काचेचे फुगे वगैरेनी भरलेला एक हारा आणून ठेवतो. इन्स्पेक्टर विजयी मुद्रेने प्रवेश करतो. मागून रविकान्त येतो.]

रवि०—(कान्ता व तारा याच्याजवळ जाऊन) नीचानीं सफाईनं कारस्थान रचलेल दिसत. त्या पेट्यात खरोखरच दारूच्या बाटल्या आहेत. त्या इथ कशा आल्या देव जाणे !

इन्स्पे०—साहेब, या पेट्या सापडल्या दारूच्या बाटल्यानी भरलेल्या आहेत. दारू गाळायची सामुग्री असावी अशा सशयान या बाटल्या अन् काचसामानही जप्त केल आहे.

नाना०—वा रविकान्त, चागल माडल होतस प्रयोगशाळेच नाटक. आता यापुढ तुरुगाची खोली हीच तुझी प्रयोगशाळा, अन् तिथल्या चिलटापिसवाची मोजदाद हेच तुझे शोध !

रवि०—पण माझा अपराध तर सिद्ध होऊ द्या, मग बोला तुरुगाच्या गोष्टी.

नाना०—हा भाराभर प्रत्यक्ष पुरावा असल्यावर तुझ्यात अन् तुरुंगाच्या खोर्लीत अतर ते किती !

रवि०—(स्वगत) अरे नीचा.

नाना०—का पुढारी, या पुराव्यावर आपल काय उत्तर आहे ! बोला की.

रवि०—उत्तर येवढच की वेळ येईल तेव्हा माझ उत्तर तुम्हाला मिळेल. इथ आता वाद नको. माझी आई फार आजारी आहे. तुम्हाला मला पकडायच आहे तर निमूटपण काय तें करा. मला पकडून नेत आहात ते तिला कळल तर—(कठ दाटून आल्यामुळें त्याला पुढे बोलवत नाही.)

कान्ता०—(पुढें होऊन इन्स्पेक्टरास) माझी एक विनंति आहे. रविकान्त तुमच्या स्वाधीन होतील याविषयी तुम्हाला शका नको. पण त्याची आई आज तीन दिवस अत्यवस्थ आहे. यानंतर त्याची याची पुन्हा केव्हा भेट होईल देवाला माहीत. म्हणून इथून जण्यापूर्वी आईची थोडा वेळ भेट घेण्याची परवानगी रविकान्ताना द्या.

इन्स्पे०—असा परवानगीचा हक्क रविकान्ताला नाही.

कान्ता०—हा हक्काचा किंवा काटेकोर कायद्याचा प्रश्नच नाही. साध्या माणुसकीची ही बाब आहे.

इन्स्पे०—पण पकडलेला वहिमी इसम माणूस नसतो. त्याला माणुसकीचा हक्क सागायचा झाला तरी जामीन द्यावा लागतो.

कान्ता०—तुमच्या अगी माणुसकी असती तर तीच जामिनकीच्या जिभेन तुमच्याशी बोलली असती. हे माझे सगळे दागिने जामिनादाखल घ्या. वाटल तर मला ओलीस धरा. पण रविकान्ताना आईची भेट घ्यायचा परवानगी द्या.

[इन्स्पेक्टर नानासाहेबाकडे पाहतो.]

नाना०—(कुद्ध मुद्रेने नकारार्थी मान हालवून इन्स्पेक्टरास) आटपा, उचला पाऊल.

इन्स्पे०—(कान्तेस) तुमच म्हणणं मान्य करता येत नाही. आमची डथूटी आम्हाला रोखठोक बजावली पाहिजे.

तारा०—हो ! नाही तर हे राज्यच काय, उभी पृथ्वी कोसळेल ! रविकान्तानी पाच मिनिट आईची भेट घेतली की या आनंदपूरच्या राज्यावर काय प्रयत्न कर सकट गुदरतील याची कान्ते, तुझ्या माझ्यासारख्या वेड्या माणसाना कुठली कल्पना ! ती सकट टाळण्यासाठी तर असे शहाणे हपीसर दाम खातात ! ते कुठेही नाही, इन्स्पेक्टरसाहेब, रविकान्ताना आपल्या अत्यवस्थ आईची भेट घेऊ न देण हीच तुमची डथूटी !

एक शिपाई०—(दुसऱ्यास) कोण रे ही त्राटिका !

दुसरा०—अशी अवा हवी होती तुला म्हणजे कसा रोज झिंगून घरी गेला असतास पाहिल असत.

इन्स्पे०—(तारेस) खुशाल चरफडा आमच्या नावानं. रविकान्त, उचल पाय.

कान्ता०—हें कोणाचं नीच कारस्थान आहे हें आम्ही पुरतेपणीं जाणून आहोत. पण त्या कारस्थानावर केवळ कसाबालाच शोभेल अशा निर्दयतेचा कळस चढविला नसतात तरी चाललं असतं. सूड घ्या, पण तो घेताना खाटकाचच अवसान आणलं पाहिजे की काय ! अत्यवस्थ

आईला न भेटता तुमच्या स्वाधीन होताना रविकान्ताच्या हृदयाला केवढा पीळ पडत असेल याची तुम्हाला कल्पना कशी होत नाही ? तुमच्या आईन लहानपणीं तुम्हाला हृदयाच्या उबेत कधी घट्ट धरल नव्हत का ? अनन्य प्रेमान तुम्ही आईच्या गळ्याला कधी मिठी मारली नव्हती का ? मायेच्या पदराखालीं तान्हुल्याला झाकून त्याच्याशीं मुक्याचा सवाद करणाऱ्या आईचा रोमाचकारी स्पर्श तुम्हाला कधी झाला नव्हता का ?

रवि०—(तिच्याजवळ जाऊन) उगीच काय बर सताप करून घ्यावा ? माझ्या नशिवात असेल तर आईच्या प्रकृतीला आराम वाटेल अन् तिची माझी पुन्हा भेट होईल. नाही तर—(आईच्या खोलीकडे पाहत) आई, तुझे आशीर्वाद माझ्या मस्तकावर असोत म्हणजे असल्या संकटाचीं खड्ग सहज भगून जातील. जाऊ दे मला. सताप आवरून धर. आईला सभाळा अन् दोषी मिळून माझ कार्य माझ्या माग चालू ठेवा, म्हणजे जगाची खात्री पटेल, की युगान्तर घडवून आणण्याच्या योग्यतेच्या तुम्ही दोषी आहात.

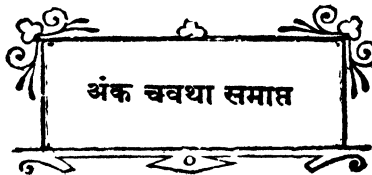
नाना०—नसर्ती बोलणीं काढून आपल्या मेकडपणावर पाघरून छान घालतो आहेस ! मागच्या उठाठेवी तुला कशाला ? आटप, पुढे हो.

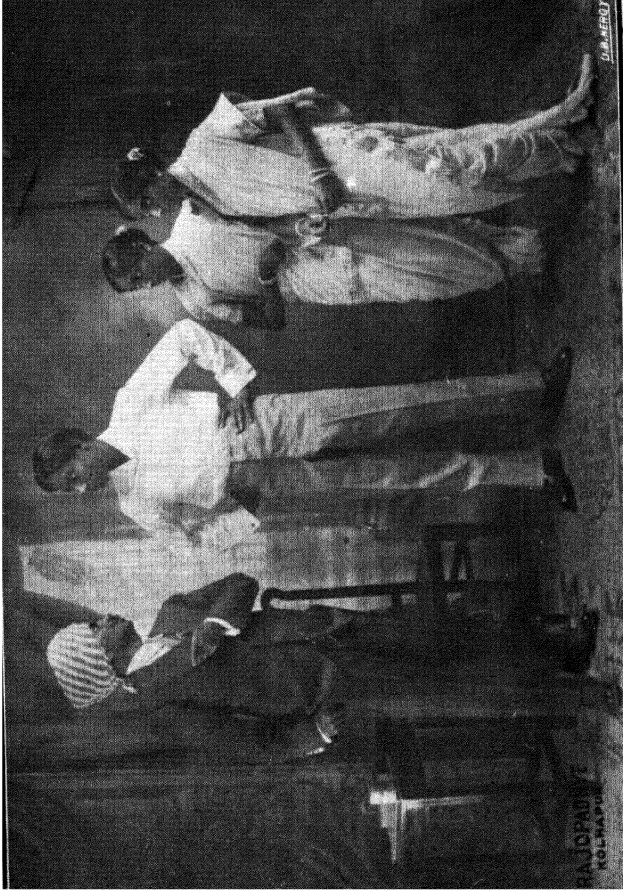
रवि०—मी माग नाही, पुढेच आहे. (तारेस) आपला चहा मात्र शेवटीं तसाच राहिला, नाही ?

तारा०—या लोकोत्तर धीर वृत्तीन तुमची साऱ्या जगास चहा झाल्यावर या चंहाची काय प्रतिष्ठा !

[कान्ता व तारा याखेरीज सर्वजण जातात.]

[पडदा पडतो]

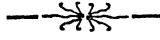

नानाः—आतां तुरगाची खोली हीच तुझी प्रयोगशाळा अन् चिल्टापिसवाची मोजदाद हेच तुझे शोब
[पृष्ठ ७८

अंक पांचवा

प्रवेश १ ला

[नानासाहेबाची खोली. ते व तात्यासाहेब दारू घेत घेत बोलत बसले आहेत.]

नाना०—तुम्ही भागीच भित्रे बुवा तात्यासाहेब.

तात्या०—तुम्ही म्हणणारच मला पण कान्ता अन् तारा ज्या तऱ्हेने घरात वागताहेत तिचा रोज अनुभव घ्यायची पाळी माझ्यासारखीच तुमच्यावर आली असती म्हणजे माझ्यासारखच म्हटल असतत तुम्ही. एक तर सभेवाचून त्याचा एक दिवससुद्धा सुना जात नाही,—

नाना०—ह. ! अहो, ही सभाची अन् भाषणाची टुरटुर किती दिवस चालेल त्याची ? रविकान्ताची रीतसर चवकशी कोर्टात उद्या सुरू होईल. निकाल काय द्यायचा त्याची समज न्यायाधीशाना दिली गेलीच आहे. रविकान्ताच्या हातापायात बेड्या ठोकल्या की दुसऱ्याच दिवशी आमच्या लग्नाचा जगी समारंभ ! (ग्लास पिऊन खाली ठेवीत) या क्षणी मी सत्तेच्या उन्मादाच्या ऐन शिखरावर आहे. उगीच नसत्या शका काढून माझी या वेळची मजा कमी करू नका. (ग्लास पुन्हा तोडाला लावतो. एक पट्टेवाला येतो.) काय रे !

[पट्टेवाला मुजरा करून एक तारेचा लखोट्या देऊन जातो. लखोट्या फोडून आतील कागद वाचताच नानासाहेब दचकतात व रागाने लखोट्याच्या पाकिटाचा चुरगळा करतात.]

तात्या०—(एकदम ग्लास खाली ठेवीत) कुणाची वार ?

नाना०—(अर्धवट स्वतःशी) घात झाला ! भलत्या वेळेस भलती मोष्ट झाली !

तात्या०—कुणाची आहे तार !

नाना०—तार विलायतची आहे वार्डट बातमी आहे. श्रीमताच्या पोटाच ऑपरेशन होत असता त्याच प्राणोत्क्रमण झाल !

तात्या०—काय, म्हणता काय ?—

नाना०—पहा ना. (तारेचा कागद देतो.) (स्वगत) छे ! हे अगदीं भलत्या वेळेस झाल ! आता युवराज गादीवर येणार !—युवराज !—म्हणजे आमच्या सत्तेची समाप्तिच म्हणायची !—मग रविकान्ताची बोलवण व्हायची कशी !—अन् आमच लग्न ! छे छे !—सारा डाव फसणार की काय ?—पण असो. धीरसो गभीर. नव्या श्रीमताचेही कान फुकता येतील. किती झाल तरी तो बच्चाच आहे ! (उघड) चला, तात्यासाहेब, श्रीमताच्या देहावसानाची ही बातमी योग्य रीतीन जाहीर केली पाहिजे.

[जाऊ लागतात.]

[पडदा]

प्रवेश २ रा

[विठ्ठलपंताच्या घराची बाजू पंचम सरगम घोकीत प्रवेश करतो.]

पंचम०—सार शहर आनदान कस फुलल आहे. युवराज गादीवर आले म्हणून सान्या प्रजेन इतक्या मनापासून उत्सव कधीच केला नसेल. मैफलींत बद्दसुर गवई उठून त्याच्या जागी सच्च्या सुराचा गवई बसताच श्रोत्यात रोषनाई यावी त्याप्रमाणे या आनदपूरच्या राज्यात आज तीन दिवस जिकडे तिकडे रोषनाई लागून राहिली आहे. बाकी सारे लोक आनंदात असून मी मात्र कष्टीच ! काय कराव ! माझ्याकडून मतलब साधून घेताच लुच्चा विठ्ठलपतानं मोहरा फिरवला. बर, साहसाचा ण जिंकला असं सागून कोकिलेला वश करावी म्हटल तर विठ्ठलपतानं तिची माझी गाठ पडण मुष्किल करून टाकलं आहे. खुशाल कोडून

घातली आहे बेथ्यान तिला घसत ! आपल्या घराण्यातल्या चिजा कुजल्या तरी बेहेत्तर पण दुसऱ्याला न देणाऱ्या गवयाप्रमाण हा विडलपत पोटची चीज घरात कोडून कुजवायला तयार झाला आहे. आज तीन दिवस पाहतो आहे घराच्या पुढच्या दाराशी या विडलपताच पहारेकरी वात्सल्य सारख येरझारा घालत आहे शेवटी आज या मागच्या बाजून तरी कोकिलेची दृष्टादृष्ट होईल अशा हेतून इकडे आलो. पण हाय ! माझी कोकिला कुठे आहे ?

[पडदा वर जातो माजघराच्या भितीची बाहेरची बाजू दिसते. त्या भिंतीतल्या एका खिडकीच्या गजाना डोके टेकून कोकिला बाहेर पाहते.]

कोकिला०—छे ! या कसाबखान्यातून मी आता कसची सुटते ! प्रत्यक्ष बापानच घराचा कोडवाडा केल्यावर आशेला जागा कुठली ! हे बाप पोटच्या पोरींना समजतात तरी काय ? गवसलेले गुलाम की गोठ्यातल्या गाई ? ते काही नाही कान्ताताईसाहेबासारख आपणही आता उघड बडच केल पाहिजे पण त्याचे रविकान्त त्याच्या साहाय्याला हरबखत धावले तसे माझे पंचम-पंचम ! कुठे आहात तुम्ही !

पंचम०—(दचकून व कोकिलेला पाहाताच खिडकीजवळ जाऊन) कोण ! कोकिला ! माझ्या हृदयातली कोकिलाच का या खिडकीत येऊन मला पाहते आहे ?

कोकिला०—पंचम, मी तर तुम्हाला पाहतेच आहे. पण तुम्ही मात्र आता माझ्याकडे नुसत पाहात न बसता माझी सुटका करा. तुमच्या प्रेमाची या वेळी कसोटी आहे.

पंचम०—ठीक आहे. या दुसऱ्याही कसोटीला आपली तयारी आहे. गवई एकदा मैफल मारायला बसल्यावर मग काय ? एक चीज तिथे दोन चिजा ! पण कोकिले, प्रथम मला हे सांगू दे की तुझ्या पहिल्या कसोटीतून मी पार पडलो आहे. तुझा साहसाचा पण मी पुरा केला आहे. तुझ्या पणासाठी मी साहस केल. कोकिले—

कोकिला०—पण माझ एका. वेळ घालवू नका. आधी माझी इथून सुटका करा.

पंचम०—पण या खिडकीतून तुला सोडवू कशी ? या तबोऱ्याच्या घावान खिडकी मोडीन म्हटल तर त्यात तबोऱ्याचच बर वाईट व्हायचं. हे यःकश्चित् गज पण या क्षणीं मला गजासारखे भासत आहेत. अरेरे ! गवयाच्या हातच हत्यार किती दुबळ !

कोकिला०—असा धादरटपणा करू नका. हे पहा, बाबा आत्ताच हरभटाबरोबर साहेबांच्या वाड्यावर गेले आहेत, अन् मला त्याची बोलणी ऐदू आली त्यावरून ते इतक्यात परत येणार नाहीत खास. पुढच्या दारी जा. दाराला कुलूप असेल एका धोड्याच्या घावान त्याची दातखीळ उघडा अन्—आल लक्षात ?

पंचम०—आल. आता एका क्षणात कुलूप फोडतो अन् दुसऱ्या क्षणी माझ्या साहसाची हकीकत तुला सागतो.

[पंचम जातो. पडदा पडतो कुलूप फोडून दार उघडल्याचा आवाज होतो. पंचम व कोकिला बोलत बोलत प्रवेश करतात.]

पंचम०—समजलीस !

कोकिला०—काय, सागता काय तुम्ही हें ? खरच का तुम्ही ही गोष्ट केलीत ?

पंचम०—खर म्हणजे ? गुप्त आहे पण तुला म्हणून सांगितली. विठ्ठलपताना विचार वाटल तर. अन् लाव कशाला, आता रविकान्ताला शिक्षा होते की नाही बघ.

कोकिला०—देवा, देवा, काय हो केलत हे ?

पंचम०—शाबास ! माझ्या पराक्रमाची हकीगत ऐकून सुरेल सारगी-सारखी बोलशीलसं वाटल होतं, ते तू उलट नापसंतीचे बदसूर काढीत आहेस !

कोकिला०—शुद्ध गवई आहात. माझ्या प्रेमासाठी साहस केलंत पण ताईसाहेबांच्या प्रेमावर घाला घातलात ना. छे छे ! मी अशी धावत जालें अन् या चाडाळ कारस्थानाची बातमी—

पंचम०—अग पण विठ्ठलपतानीं मला पिस्तुल दाखवून—

कोकिला०—चुलीत गेलं तुमचं पिस्तुल. सोडा. जाऊ दे मला.

पंचम०—अग पण !—ए कोकिले !—गेलीच की ! चागल. म्हणजे हिच्यासाठी मी कधी नव्हे ते साहस केलं, अन् ते पुरत ऐकून ध्यायचीही हिला फुरसद नाही. गवई गातो जिवानिशीं अन् ऐकणार म्हणतो गप बसायला काय घेशी ! ठीक देवा, आम्हा गवयाच नशीब आमच्या तत्रो-
न्याप्रमाणे सदा गवसर्णीत घातलेलच का रे असायच ? [जातो.]

[पडदा]

प्रवेश ३ रा

[श्रीमताच्या खास बैठकीच्या दालनाच्या बाहेरचा व्हराडा.
कान्ता व तारा बोलत उभ्या आहेत.]

तारा०—तू इतकी भित्री असशीलस वाटल नव्हत मला. नव्या श्रीमताची समक्ष भेट ध्यायची कल्पना मी काढली तेव्हा रविकान्ताच्या सुटकेसाठी वाटेल ते करीन अस तूच म्हणालीस ना ? अन् आता इथं आल्यावर अन् आपण आल्याची वर्दीसुद्धा आत श्रीमतापर्यंत गेल्यावर, त्याच्याशी काय बोलायच ते तूच बोल अस मला म्हणतेस का ?

कान्ता०—तारे, मी तस म्हटल ते भीतीन नाही. श्रीमताजवळ न्याय मागायला मी भीन अस तुला वाटत ! पण या कारस्थानी सर्पिंनी नव्या श्रीमंताच्या कानाचा चावा घेतला असला म्हणजे आपल्याला कोठून न्याय मिळणार अशी शका येते. आणि मग जीव जड होतो अन् वाटत, श्रीमंता-
जवळ न्याय मागण्यापेक्षा दयाघन प्रभूचा धावा करित न्यायाची वाट पहावी.

पद (भैरवी, त्रिताल)

पदपंकजातें प्रभुच्या वरोनी । मिळतो विसांवा मयशं-
कितार्ते ॥ ध्रु० ॥ नृपति नृपांचा परमेश साचा । झार्णि देह
अभया शरणांगत्पार्ते ॥ १ ॥

तारा०—अस हताश होण आपल्याला शोभत नाही. देवावर भार टाकण हाच उत्तम मार्ग म्हटला तरी देवच या वेळी श्रीमताची सद्बुद्धि जागृत ठेवून आपल्याला न्याय देईल अस का मानू नये ? देवाच्या दयेचा झरा अखड वहात आहे खरा, पण आपण प्रयत्नाच्या भाड्यान त्यातलं पाणी काढलंच नाही तर ते आपल्याला मिळायच कस !

[म्हातारा श्रीपति पट्टेवाला येतो.]

दिलीस आमची चिष्टी ?

श्रीपति०—दिली तर. आत्ता बोलावत्याल तुमास्नी. या शिरपति चोपदारान ज्येची चिष्टी न्येली त्येच्या कामाला वस्तुत कधी लागायचा न्हाई. परवा बगा नव सरकार गादीवर आल तवा दरबारास्न परत वाड्यामदी आल्यावर मला इचारतात, शिरपती बेठ्या तुझ्या माडीवर न्हाणपनी लई मस्ती केली त्येची याद हये का तुला ? त्ये ऐकून मी शर-मेन हरघळून ग्येलो जी त्ये दिशी दोनशे रुपयाचा तोडा दिला. असा धनी घावायचा न्हाई दुसरा ?

तारा०—ह, खर आहे तुझ म्हणण. (कान्तेस) नमुनेदार दिसते आहे स्वारी. श्रीमत गादीवर आले म्हणून अगर्दी खुपीत आहे. सारीच प्रजा नव्या श्रीमताच्या कारकीर्दीच्या सुरवातीन आनदली आहे. नाही !

कान्ता०—लोकाची भक्ति श्रीमतावर बसली यात शकाच नाही.

[आत एक घटा घुरर दिशी वाजते. श्रीपति लगबगीने आत जातो व बाहेर येऊन “ तुमास्नी आत बलावलय ” असे तारा व कान्ता यास सांगून त्यास आत घेऊन जातो.]

[पडदा वर जातो. श्रीमताच्या खास बैठकीच्या दालनाचा देखावा. श्रीमत एका मोठ्या टेबलाशी काहीं कागदपत्र पहात बसले आहेत. एका बाजूने कान्ता व तारा प्रवेश करतात.]

श्रीमत०—(किंचित् हसत) या. बसा. (त्या दोघी बसल्यावर) न. न. ?

तारा०—रविकान्ताच्या बाबतींत काही बोलण्यासाठी आम्ही आपला थोडा वेळ घेणार आहोत त्याबद्दल माफी असावी.

श्रीमंत०—छे ! अस बोलायच काय कारण आहे ? प्रजेचीं गाऱ्हाणीं ऐकण हा वेळेचा सर्वोत्तम व्यय आहे अस मी मानतो.

कान्ता०—(तारेस एकीकडे) पाहिलस तारे, किती उमदा स्वभाव आहे !

श्रीमंत०—बाकी रविकान्ताच्या बाबतीत म्हणाल तर माझं पूर्ण मत बनलेल आहे. मला जी माहिती आहे ती कुणालाच नाही. या प्रकरणात तुम्ही मला जास्त काहीं सांगण्याची गरजच नाही. काय करायच ते गी ठरवलेल आहे ते बदलायच नाही.

कान्ता०—होय ना ? त्याचा निर्दोषीपणा आपणास पटलेला आहे ना ? त्याची सुटका आपण करणार ना ? मग आम्हाला काही बोलायचं कारणच उरल नाही.

श्रीमंत०—न्यायदेवतेच्या डोळ्यावर निःपक्षपाताची पट्टी सदा बाधलेली असते. रविकान्ताच प्रकरण सामान्यातल नाही हे उघड आहे. त्याच्यावर रीतसर खटलाही न करता त्याच्या प्रकरणाचा निकाल लावावा असा नानासाहेबाचा आग्रह आहे. मलाही तसच वाटत. आता नानासाहेब इथे येतील. तुमच्या देखतच मी हुकमावर सही करतो. बसा.

कान्ता०—(तारेस एकीकडे) झाल ? तारे, शेवटी माझा दुष्ट सशय खरा ठरला, पाहिलस ?

तारा०—(कान्तेस एकीकडे) अग निराश काय होतेस ? आपण वाद घालायला कमी करता कामा नये मी तर दोन उणी उत्तरं तरी बोलून घेईन अन् मग उठेन (उघड) आपल्या न्यायप्रीतीची कीर्ति ऐकून मोठ्या आशेन आम्ही आलो होतो.

श्रीमंत०—त्या न्यायप्रीतीमुळेच मला अस वागाव लागत आहे. (श्रीपती येऊन मुजरा करतो) काय रे ?

श्रीपती०—नानासाहेब आल्याती.

श्रीमंत०—येऊ दे आत.

[श्रीपति मुजरा करून जातो.]

कान्ता०—(एकीकडे) तारे, चल जाऊ. त्याच्या शिक्षेचा हुकूम

लिहिलेला पाहाण्याची विटबना मला सहन व्हायची नाही. नानासाहेबांचं टोडमुद्धा पाह्यची माझी इच्छा नाही. ऊठ, चल.

तारा०—(एकीकडे) थाब ग. येऊ दे त्या नीचाला त्यालाही दोन झणझणीत उत्तर केल्याच सुख मला घेऊ दे. ब्रैस थाब.

[नानासाहेब प्रवेश करतात. श्रीमत त्यांना बसायची खूण करतात व ते बसतात. कान्ता व तारा याना पाहून ते आश्चर्यचकित होतात व आपले आश्चर्य ते श्रीमतास दर्शावितातही. पण श्रीमत तिकडे दुर्लक्ष केल्यासारखे करतात त्यामुळे ते जरा खजील होतात]

नाना०—(स्वगत) हा असा अकल्पित गादीवर आला नसता तर आजची अडचण कशाला आली असती ? रविकान्ताला तुरुगात कायमचा डाबला असता पण आता याची समति मिळवल्याशिवाय गति नाही. हा अकस्मात् गादीवर आला म्हणून सारी प्रजा आनंदोत्सव करीत आहे. पण माझा सताप मला माहीत. आता युक्तीन ताबडतोबीच्या कैदेच्या हुकुमावर याची सही मिळवलीच पाहिजे. (उघड) पाहिले ना सरकारनी रविकान्ताच्या प्रकरणाचे सारे कागद ? हुकूम जितक्या लवकर सुटेल तितका बरा.

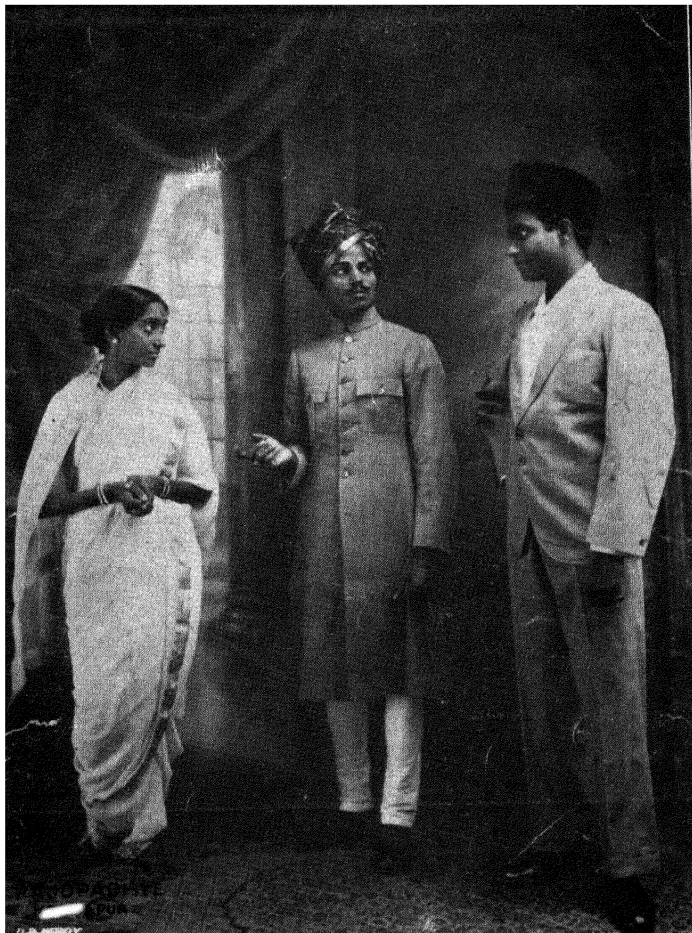
श्रीमंत०—ठीक आहे. हा मी हुकूम लिहितो. (लिहिण्यासाठी वाकतात.)

कान्ता०—(एकीकडे) तारे, तारे, जगातल जुलमी युग सपण्याची आशा बाळगणारी आपण सारी वेडी नाही का ?

तारा०—सरकार, तो हुकूम लिहिण्यापूर्वी माझे दोन शब्द ऐकलेच पाहिजेत.

[श्रीमत तिच्याकडे एकदा पाहतात व मग पुन्हा लिहिण्यासाठी टाक सरसावतात.]

नाना०—(विजयी व कुत्सित स्वराने) हः ! बायकाचा बोल...पणा तात्यासाहेबांच्या घरात खपत असेल, किंवा एकाद्या दरिद्रि चळवळ्याच्या खोपटात रुचत असेल. हा सरकारी वाडा आहे.

श्रीमंतः—शास्त्रज्ञमडळाकडून मिळणाऱ्या वधिसापेश्वाही हे वधिस तुम्हाला
अधिक प्रिय आहे, नाही ?

[पृष्ठ ९२]

तारा०—तुमच्यासारखे खलपुरुष ज्या अर्थी इथ आहेत त्या अर्थी हे नृपागण आहे हे उघडच आहे

श्रीमंत०—ताराबाई ! (गप बसण्याची खूण करतात.)

नाना०—(स्वगत) मला वाटलं होत त्यापेक्षा फारच सहज रीतीन हा वळला. (उघड) या सान्या गोष्टीच्या मुळाशी रविकान्त आहे. सरकार, त्या हुकुमात शक्य तितकी जास्त कैदेची शिक्षा लिहावी.

श्रीमंत०—तुम्ही अगदी फिकीर करू नका अपराध्याला शिक्षा देण्यात माझ्याकडून विलंब कधीच व्हायचा नाही. बघा ! (टेबलावरची घटा वाजवितात)

[त्याबरोबर चार शिपाई प्रवेश करतात व नानासाहेबाला पकडतात. नानासाहेब गागरून आश्चर्याने पहात राहतात]

तारा०—सरकार, आपल्या न्यायप्रीतीला द्यावे तेवढे धन्यवाद थोडेच होतील आम्ही हे शिष्टमंडळ घेऊन ज्या कार्यासाठी आलो होतो ते अशा रीतीन साध्य झाल्याबद्दल आम्हाला जो आनंद होत आहे तो शब्दांनी व्यक्त करण शक्य नाही

नाना०—सरकार, गैरसमजान सन्याशाला सुळी—

श्रीमंत०—नानासाहेब, गैरसमजान मी काहीं करीन हा तुम्हाला सशय नको. रविकान्ताच्या शिक्षेचा फायदा लिहायसाठी मी टाक उचलला असा तुमचा जो समज झाला तो गैरसमज होय. रविकान्ताला मुक्त करून मीवाशीच बाब्यावर आणून ठेवण्यात आले आहे. त्याच्या मुक्ततेचा हुकूम दत्तरी दाखला व्हायला पाहिजे म्हणून तुमच्या फायलीवर मी शेरा मारला इतकच.

नाना०—सरकार, रविकान्ताच्या चळवळीन प्रजेत केवढी बेदिली माजली होती ! ती अशान वाढेल, सरकार.

श्रीमंत०—प्रजेच्या हिताची किती काळजी तुम्हाला !

तारा०—बोला, कारभारी, आटा बोला की !

कान्ता०—(एकीकडे) तारे, हे बर नाही अं. सरकार मनातनं हंसतील आपल्याला अशान.

नाना०—(स्वगत) आता काय बोलायच ? चागलच चकवलं यान. (उघड) तस नव्हे सरकार. पण—अ—

श्रीमंत०—तुम्ही न सागताच मी समजू शकतो साऱ्या गोष्टी नाना-साहेब. खर सागायच म्हणजे या रविकान्ताच्या प्रकरणात तुम्हाला खाजगी वैर साधायच आहे. दुसर काही नाही.

तारा०—अगदी हेच खर !

कान्ता०—(एकीकडे) तारे, हे काय अस ?

नाना०—सरकारचा काही तरी गैरसमज झाला आहे. या प्रकरणां खाजगी गोष्टींचा काहीच सबध नाही. रविकान्ताच्या चळवळीन प्रजेच अती नुकसान होणार ही गोष्ट वास्तविक उघड आहे. आणि ती बाब क्षणभर बाजूला ठेवली तरी चोरून दारू गाळण्याचा त्याचा अपराध काय कमी महत्वाचा आहे ? त्याच्या प्रयोगशाळेच्या अन् शास्त्रीय शोधाच्या सोगावर जाऊन उपयोग नाही

श्रीमंत०—तुमच्या कोत्या बुद्धीची कीव येते नानासाहेब. रविकान्ताचे शोध तुम्ही केवळ ढोंग समजता ? मी एक बातमी अजून कोणाला सांगितली नव्हती ती एका तर. आज विलायतेतून जिनीव्हा येथून दोन तारा माझ्या हातीं आल्या. एक रविकान्ताच्या नावची एक एक माझ्या नावची होती. क्षयरोगाचा कायम प्रतिबध करणारी जी लस शोधून रविकान्तान शास्त्रज्ञमंडळाकडे पाठविली होती ती मान्य होऊन त्याला मोठ पारितोषक मिळाल्याच त्याच्या तारेत होत, व मला आलेल्या तारेत आमच्या राज्यात असा एक असामान्य शोधक असल्याबद्दल माझ अभिनदन केल होत. या तारा आल्या. रविकान्ताच समक्ष अभिनदन केव्हा करीन अस मला झाल अ. [टेबलावरची घटा वाजवितात. त्याबरोबर एक पट्टेवाला आद

रविकान्तास घेऊन येतो. युवराज पुढे होऊन रविकान्ताशी हस्तादोलन करतात.] तुमचं मी मनःपूर्वक अभिनदन करतो. तुमच रसायन मान्य होऊन तुम्हाला शास्त्रज्ञमडळाच बक्षीस मिळाल आहे.

रवि०—खरं ? आपण अकस्मात् भेटलात, तुरुगातून माझी सुटका एकाएकी झाली, अन् माझ रसायन मान्य झाल्याची बातमी आपल्या तोडून अकल्पित कळली—मी अगदी गोधळून गेलो आहे ! (जवळ जाऊन कान्तेस) आईच कसं आहे ?—वर आहे ? वा ! आयुष्यात एखादे वेळी आनदाच्या अशा लाटा एकदम अगावर येतात की त्या माणसाला भाबावून सोडतात.

श्रीमंत०—काय नानासाहेब ? रविकान्ताच्या निर्दोषित्वाबद्दल पटली ना समजूत ?

नाना०—मुळी अनुकूल ग्रहान रविकान्ताकडे पाह्यच ठरविल्यामुळं त्याचा अपराध सरकारना दिसत नाही त्यान चोरून गाळलेल्या दारूच्या पेट्या आम्ही त्याच्या घरातून काढल्या त्याच काहीच महत्त्व नाही ?

श्रीमंत०—आहे तर ! त्याच इतक महत्त्व आहे की त्यासाठीच तर तुम्हाला गिरफदार केलेल आहे ! (टेबलावरची घटा दाबतात.)

[दोन शिपाई पचम व कोकिला यास घेऊन येतात.]
या कोकिलेमुळ मला तुमच कारस्थान कळलेल आहे. साक्षीपुराव्याची उणीव नको म्हणून या गवयाला पकडून इथे आणून टेवण्यात आल होत. त्या गवया रविकान्ताच्या घरातून काढल्या म्हणून तुम्ही ओरडता त्या या गवयाकडून तुमच्या कारभुनान आधी तेथे टाकविल्या होत्या. आता तुमचं काही म्हणणं शिष्टाच आहे ?

नाना०—(स्वगत) विड्ढलपतान असा मूर्खपणा केला असेल ही कल्पना नाही. हस्तकाचा मूर्खपणाच शेवटी कारस्थान करणाऱ्याचा घात आहे हेच खरे !

कोकिला०—सरकार, पचमानी हे काम केवळ भाबडेपणान केलं. शा शिक्षा होऊ नये. मी पाया पडो.

श्रीमंत०—ऊठ. पाया पडायच काय कारण ? त्याला मी मुक्त करच आहे. रविकान्त, आजपर्यंत तुम्हाला व्यर्थ त्रास झाला. त्याच र्जेन व्हाव म्हणून मी दोन गोष्टी करतो एक, आजपासून या राज्यात पूर्ण दारूबंदी झाली अस मी जाहीर करतो. आणि दुसरी, वंशपरपरेन मिळणाऱ्या जहागिरी अन् सरदारक्या यापुढ माझ्या राज नष्ट होतील अशीही व्यवस्था मी लवकरच करतो

रवि०—प्रजेच्या सुखाविषयीची आपली ही तत्परता पाहून, अंतःकरण सद्गदित होत आहे

श्रीमंत०—पण मलाही उलट तुमच्याजवळ एक गोष्ट मागायची आहे

रवि०—आज्ञा व्हावी.

श्रीमंत०—माझ्या राज्याची दिवाणगिरी तुम्ही स्वीकारावी. तुम सारखा विद्वान आणि विख्यात दिवाण असण हे माझ्या राज्याला भू होईल.

रवि०—सरकार, लोकाची निरपेक्ष सेवा करण्याची माझी इच्छा आहे. लोकसेवेच्या व्रताला सत्तेच लेण वावड असत. येवढा आग्रह सकारणी करू नये. साधा प्रजाजन या नात्यान मी सेवेला केव्हाही ह आहेच.

श्रीमंत०—जशी तुमची इच्छा. पण आता विलंब न करता तु वैयक्तिक सौख्य मला पूर्ण करू द्या. (कान्तेस) या, इकडे या. म सान्या गोष्टी माहित आहेत. (तिचा हात रविकान्ताच्या हाती देत) माझ्या या भगिनीचा स्वीकार करा. शास्त्रज्ञमंडळकडून मिळणाऱ बक्षिसापेक्षाही हे बक्षीस तुम्हाला अधिक प्रिय आहे, नाही ? (कान्ते-कडे पाहून) मघाशी प्रथम माझ्या विनोदानं जरा रागावला असाल. आता गेला ना राग ?

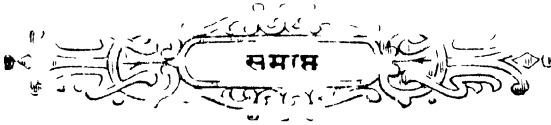
कान्ता०—महाराज, सान्या दृष्टीनी सुखाच अस हे युगान्तर म झाल्यावर रागाला किंवा खेदाला अवकाश कुठला ?

श्रीमंत०—तुमचं आणखी केणत इच्छित मला करण्यासारखं आहे !

न्ता०—काहीं नाही. या युगान्तरात स्वतंत्र विचाराची सवय सर्व
जाना व्हावी येवढेच माझं प्रभूजवळ मागण आहे. स्वतंत्र विचार
'र्व सुखाच बीज आहे.

भरतवाक्य (सोहनी, चौताल)

देवो प्रभुवर वर जनांस सकलमनुजहितसुखनिधान ।
धनाशकर । सुभगसार ॥ ध्रु० ॥ अखिलदुरितअंतकारि ।
परम विमल चिरसुखबीज । मति स्वतंत्र तेजदायि ओज-
दायि । सकल जन वरोत ॥ १ ॥

प्रो. फडकेकृत पुस्तके

चरित्रे

१. दादाभाई नौरोजी
२. टेरेन्स मॅक्स्विनी
३. डी व्हेलेरा

कादंबऱ्या

१. अल्ला हो अकबर
२. कुलाब्याची दांडी
३. जादूगार
४. दौलत
५. अटकेपार

प्रबंध

१. मानसोपचार
२. मानसोन्नति
३. संततिनियमन
४. आजचे तरुण स्त्रीपुरुष
व त्यांजपुढील प्रश्न

नाटक

१. युगान्तर

इंग्रजी

1. Sex Problem in India
2. Psychology
3. Elements of Ethics

